

Mieczysław C. Paczkowski OFM¹

XE MAPIA. *Graffito* z Groty Zwiastowania w kontekście historyczno-teologicznym

Od zarania chrześcijaństwa wyrazem czci dla Matki Bożej było przywoływanie słów pozdrowienia wypowiedzianego do niej przez archanioła w Nazarecie (por. Łk 1,28). W historii mariologii te słowa były nieustannie przypominane, analizowane, powtarzane i utrwalane na piśmie czy ilustrowane ikonograficznie². Faktem nie do przecenienia jest obecność w Nazarecie, w Grocie Zwiastowania, napisu interpretowanego jako pierwsze słowa pozdrowienia skierowanego do Maryi: XE MAPIA. Traktuje się więc owo reprodukowane i opisywane wielokrotnie *graffito* jako krótki cytat z Łk 1,28. Słowa te są więc ściśle związane z miejscem i wydarzeniem, które tam się rozegrało. Grota Zwiastowania ma niewielkie rozmiary i przypomina obecnie wykutą w skale małą kapliczkę³. Ściany są nieregularne. W jej centrum znajduje się ołtarz z marmurową gwiazdą, krzyżem Ziemi Świętej i łacińską inskrypcją *Verbum caro hic factum est* („Tutaj Słowo stało się ciałem”).

Czytając jednak opracowania, zarówno te sprzed dekad, jak i niedawne, ma się wrażenie pewnego niedosytu, bo przecież można by pokusić się o szerszy kontekst historyczny i teologiczny tego ważnego dowodu kultu

¹ Dr hab. Mieczysław Celestyn Paczkowski OFM, prof. UMK, pracownik Katedry Teologii Historycznej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; e-mail: celestyn@umk.pl; ORCID: 0000-0002-4045-2314.

² Odnośnie do ikonografii zwiastowania, por. M. Marinone, *Annunciazione (iconografia)*, NDPAC I 320-321; F.P. Massara, *Annunciazione*, w: *Temi di Iconografia Paleocristiana*, red. F. Bisconti, Sussidi allo Studio delle Antichità Cristiane 13, Città del Vaticano 2000, s. 111-113; M. Andaloro – S. Romano, *La pittura medievale a Roma (312-1431)*, t. 1: *L'Orizzonte tardoantico e le nuove immagini (312-468)*, Milano 2006, s. 269-294, 331-339.

³ Jej wymiary to 5,5 m x 5 m.

maryjnego. Pewne hipotezy zostały zweryfikowane, a opinie – przepracowane. Wiemy więcej o judeochrześcijaństwie⁴ i przeszłości miejsc biblijnych oraz ich kulcie. Spokojna, linearna refleksja na ten temat pozwoli uwydatnić to, co stanowiło absolutne początki troski o pamiątki ewangeliczne. Ponadto daje się zauważyć ich znaczenie dla pierwszych pokoleń wierzących w Chrystusa i przesłanie teologiczno-duchowe, w tym przyczynki o charakterze mariologicznym.

1. Grota Zwiastowania jako miejsce kultu

Do dziś utrzymuje się jeszcze przekonanie, że kult maryjny jest wynikiem Soboru Efeskiego. To wydarzenie, o znaczeniu historycznym, doktrynalnym i kulturowym, jest niewątpliwie cezurą, jeśli chodzi o kwestie mariologiczne. Niewątpliwie od trzeciego soboru powszechnego nastąpiła eksplozja kultu Matki Bożej, to jednak istniał on wcześniej. Przecież poprzedzające stulecia przyniosły wiele świadectw tego typu kultu. Oczywiście są to formy często proste i ubogie, trudno też szukać w nich późniejszych wątków refleksji doktrynalnej i kompleksowych sformułowań. Epoka popapostolska aż do Soboru Nicejskiego była pod każdym względem decydująca, jeśli chodzi o rozwój doktryny i kultu chrześcijańskiego, w tym także form związanych z pobożnością maryjną.

Kult maryjny byłby rzekomo późniejszy od czci oddawanej męczennikom. Czczono ich jednak początkowo lokalnie, ustalając przede wszystkim *dies natalis*. Maryję wspominano powszechnie, o czym świadczą formuły wyznania wiary i najwcześniejsi Ojcowie Kościoła. Szczególne miejsca znajdują świadectwa materialne i rodząca się ikonografia. Ze względu na pochodzenie biblijne i znaczenie doktrynalne pojawiła się refleksja dotycząca słów otwierających pozdrowienie anielskie⁵.

⁴ Na temat judeochrześcijaństwa, por. P. Grech, *Giudeocristianesimo*, NDPAC I 2289-2294.

⁵ Analiza pism Ojców Kościoła pozwala na odkrywanie bogatej i różnorodnej egzegezy tekstu Łk 1,28. Słowa anioła Gabriela były interpretowane w różnych perspektywach. Dla chrześcijan pierwszych wieków nie były wyłącznie słowami powitania, lecz także zaproszeniem do radości, wskazaniem na urzeczywistnienie się zbawczego planu Boga. W literaturze przedmiotu nie brakuje opracowań biblijno-literackich dotyczących perykopy Łk 1,28. Jeśli chodzi o aspekt patrologiczny, widać wyraźny deficyt. Na szczęście jest do dyspozycji opracowanie starające się wypełnić lukę w tych rozważaniach. Por. B. Kochaniewicz, „*Ave, piena di grazia, il Signore è con Te*” (Lc 1, 28) nell’interpretazione dei Padri della Chiesa, VoxP 55 (2010) s. 341-360.

Równolegle cześć dla Dziewicy Maryi wyrażała ikonografia. W katakumbach Pryscylli (III wiek) w scenie zwiastowania na łuku komory grobowej widać postać kobiecą zasiadającą na tronie. Przy niej stoi inna postać – młodzieńca, ubranego w tunikę i paliusz. Wznosi rękę w geście oratorskim, podkreślając wypowiedane słowa⁶. Również inne freski maryjne z katakumb rzymskich należy interpretować jako wyraz czci i wiary w orędownictwo Maryi⁷.

Niezwykłe pod każdym względem udokumentowanie kultu maryjnego to obecność w Nazarecie, niedaleko Groty Zwiastowania, napisu interpretowanego jako pierwsze słowa pozdrowienia archanioła Gabriela skierowane do Maryi: XĒ MAPIA. Ma się do czynienia z wyjątkowym świadectwem epigraficznym znalezionym w szczególnym miejscu.

Tradycja miejsca zwiastowania, czyli domu Maryi opisanego w Łk 1,16-38, była zachowywana przez członków rodziny Dziewicy Maryi⁸. Ze strony dwóch autorów palestyńskich: Hegezypa (II wiek) i Juliusza Afrykańczyka (III wiek)⁹ mamy świadectwo dotyczące kręgu rodziny Zbawiciela¹⁰. Podkreślali oni przede wszystkim fakt, że owi krewni przebywali w Galilei. Szczegół ten przekazuje Euzebiusz z Cezarei, ale także *Konstytucje Apostolskie*. W nich czytamy, że Juda i Jakub, bracia Pańscy, byli rolnikami¹¹. Od palestyńskiego dziejopisarza Hegezypa dowiaduje-

⁶ Por. M.G. Muzj, *L'iconografia dell'Annunciazione*, „Theotokos. Rivista interdisciplinare di mariologia” 4/2 (1996) s. 478-479.

⁷ Por. B. Wronikowska, *Picturae Sacrae. Motywy ikonograficzne malowideł przedkonstantyńskich w chrześcijańskich katakumbach Rzymu*, Lublin 1990, s. 11-83.

⁸ Synteza egzegetyczna w: I. De La Potterie, *L'annuncio a Maria (Lc 1, 26-38)*, „Parola Spirito e Vita” 6 (1982) s. 55-73. Por. B. Bagatti, *I „Parenti del Signore” a Nazareth (secc. I-III)*, „Bulletin d'Études Orientales” 7 (1965-1966) s. 259-264; E. Alliata, *Il luogo dell'Annunciazione a Nazareth*, w: A. Strus, *Maria nella sua terra*, Cremisan-Bethlehem 1989, s. 25-33.

⁹ Euzebiusz cytuje jego List do Arystydesa *O zgodności rodowodów ewangelicznych*.

¹⁰ W tych kręgach posługiwano się określeniem „brat” czy „siostra” w stosunku do bliskich krewnych, co było zgodne z prawidłami języka hebrajskiego i aramejskiego. Nawet w przekładach biblijnych Starego Testamentu, począwszy od III wieku przed Chrystusem, nawet jeśli z kontekstu wynikało, że nie chodziło o rodzeństwo, lecz o innych krewnych, tłumacze zachowywali określenie „brat”. We wczesnej wspólnocie Kościoła stało się ono swego rodzaju tytułem honorowym. Chociaż zdawano sobie sprawę ze stopnia pokrewieństwa, określenie to było wyrazem szacunku dla najbliższych Chrystusowi „względem ciała”. W środowisku judeochrześcijańskim od samego początku obecny był przekaz o tej grupie i roli jej przedstawicieli w formowaniu się pierwotnej wspólnoty Kościoła.

¹¹ Por. *Constitutiones Apostolicae* II 63.

my się także o losach drugiej linii rodu Jezusa, która pozostała w Galilei. Według niego brat Jakuba, Juda miał dwóch synów (Zocera i Jakuba) oraz dwóch wnuków (Zachariasza i Jakuba)¹². W okresie prześladowania cesarza Domicjana (lata 81-96) zostali zadenuncjowani jako członkowie rodu Dawida. Mówi o tym fragment *Historii Kościoła* Euzebiusza¹³. Do uwolnienia synów Judy przyczynił się ich niski status społeczny. Byli ubogimi wieśniakami. Po powrocie do Galilei stanęli oni na czele gmin chrześcijańskich w Nazarecie i Kaukabie¹⁴, o czym wspomina Juliusz Afrykańczyk.

Krewni Zbawiciela byli strażnikami genealogii i tradycji rodzinnych, z których byli dumni po przyjęciu wiary w Niego¹⁵. Ostatnim znanym krewnym Jezusa był Konon z Nazaretu, który poniósł śmierć męczeńską w Pamfilii (Azja Mniejsza) podczas prześladowania Decjusza (249-251). To samo imię figuruje na mozaice odkrytej w pobliżu Groty Zwiastowania w Nazarecie. Grecka inskrypcja wskazuje na ofiarodawcę: „Konon, diakon z Jerozolimy”. Mógł to być sam święty męczennik lub diakon o tym imieniu żyjący na przełomie IV i V wieku¹⁶.

¹² Por. Epiphanius Monachus, *De vita Beatae Virginis* 14.

¹³ „Domicjan wydał rozkaz zamordowania wszystkich, którzy się wywodzili od Dawida, a stare podanie mówi, że pewni heretycy oskarżyli potomków Judy, brata naszego Zbawiciela według ciała, iż to właśnie oni pochodzą od Dawida i są spokrewnieni z samym Chrystusem. Podaje to Hegesipos [...]. [Cesarz] zapytał ich, czy wywodzą od Dawida, a oni potwierdzili. Wówczas zapytał ich, jak wielki posiadają majątek i ile mają pieniędzy [...]. Pokazali swoje ręce, a na dowód własnej pracy szorstkie ciało i odciski na dłoniach [...]. Domicjan nie dopatrzył się w nich żadnej winy, ale odniósł się do nich lekceważąco, jako do prostaków, puścił ich wolno”, Eusebius, *Historia ecclesiastica* III 19-20, tł. A. Lisiecki – A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, Kraków 2013, s. 174-175.

¹⁴ Miejscowość odległa 24 km na północ od Nazaretu.

¹⁵ Juliusz Afrykańczyk opowiada, że Herod z powodu oskarżeń związanych z jego idumejskim pochodzeniem kazał zniszczyć spisane genealogie rodzin żydowskich. „Tylko niewielu ludzi przezornych, którzy mieli prywatne wykazy, albo w pamiętali imiona, albo skądinąd mieli ich odpisy, szczyliło się tym, że zachowali pamięć o swym szlachebnym pochodzeniu. Należeli do nich [...] *desposynoi* – «Pańscy», [określani tak] ze względu na swe pokrewieństwo z rodem Zbawiciela”, Eusebius, *Historia ecclesiastica* I 7, tł. A. Lisiecki – A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, s. 51.

¹⁶ Badania wystroju groty Konona pozwoliły na odczytanie napisów, które zostawili po sobie pielgrzymi (tzw. *graffiti*) na wcześniejszych warstwach tynku. Przy odrywaniu trzeciej z tych warstw znaleziono monetę pochodzącą z połowy IV wieku, przypuszczalnie z czasów cesarza Konstansa. Na tej podstawie można z łatwością datować najstarszą warstwę malowanego tynku z elementami kwitnących gałązek i wieńca. Z punktu widzenia ikonograficznego kompozycja odwołuje się do symboliki raj, miejsca nie-

Wierni z kręgu krewnych Zbawiciela¹⁷ jako pierwsi przekształcili Grotę Zwiastowania na miejsce kultu. Było ono czczone nieprzerwanie, co udowodniono naukowo w epoce nowożytnej¹⁸. Kult rozpoczął się od powstania „domus ecclesiae”, w którego kompleks włączono pozostałości domostwa, a więc groty, zbiorniki na zboże, cysterny, oryginalne kamienne schody i resztki obejścia¹⁹. Można przypuszczać, że w pierwszych dwóch wiekach te elementy przyozdobiono malowidłami, pojawiły się *graffiti* i mozaiki. Zadaniem archeologów w II wieku powstała struktura, gdzie celebrowano rytę chrzcielne²⁰. To właśnie wówczas zaczęto dokonywać zmian z układzie Groty, aby dostosować ją do wymagań stawianych przez liturgię i pobożność prywatną²¹. Mimo tych zmian bardzo wiele zachowa-

ustannej szczęśliwości (kwitnące gałązki) i zwycięstwa (wieniec). Dzięki późniejszym pracom konserwatorskim stała się możliwa pewniejsza interpretacja napisu na ścianie Groty. Zarówno napis, jak i elementy ikonograficzne dopełniają się. Por. B. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1: *From the beginning to the XII century*, Collectio Maior SBF 17, tł. E. Hoade, Jerusalem 1969, s. 16, 186-199.

¹⁷ Świadczyć o nich nie tylko dokumenty historyczne, ale również miejsca pochówku, gdzie spotyka się symbolikę wczesnochrześcijańską.

¹⁸ Pierwszy etap badań nad historią tego miejsca to przełom XIX i XX wieku. Odkryto wówczas, że zewnętrzne warstwy murów klasztoru franciszkanów były osadzone na ruinach średniowiecznej bazyliki. W 1892 roku przypadkowo odkryto resztki budowli z czasów bizantyjskich z mozaikową posadzką tuż przy Grocie Zwiastowania. Na przestrzeni lat 1907-1909 natomiast zostały odkryte fundamenty i absydy dwóch późniejszych świątyń. Były to pochodzące z epoki krucjat kościoły św. Józefa i Bazylika Zwiastowania. Dokładniejsze badania otoczonej wciąż Groty przeprowadzono dzięki wykopaliskom w latach 1953-1960. Por. L.D. Chrupcała, *Nazaret. Kwiat Galilei*, Kraków 2005, s. 91.

¹⁹ W czasie przygotowywania terenu pod budowę nowej bazyliki odnaleziono wiele grot i cystern. Groty były integralnymi częściami obejścia, ale także spełniały rolę magazynów na zboże czy stajni dla zwierząt. Wśród znalezionych obiektów były także prasy do wyciskania winogron. Znaleziska te potwierdzają, że Nazaret był terenem, gdzie dominowało rolnictwo. Inną okazją do przeprowadzenia badań była wcześniejsza budowa nowego klasztoru między Bazyliką Zwiastowania a Kościołem św. Józefa, gdzie odkryto podobne obiekty, z których część dostosowano do potrzeb kultu. Zob. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 221-233.

²⁰ E. Testa, *Le grotte mistiche dei Nazareni e i loro riti battesimali*, „Liber Annus SBF” 12 (1961-1962) s. 5-45.

²¹ Podniesiono sufit Groty, nadając mu jednocześnie regularniejszy kształt. Ściany zostały wzmocnione i obniżono poziom posadzki. Odnaleziony w sąsiedztwie Groty fragment Targumu do Iz 55,1.3, który pod względem paleograficznym jest datowany na tę epokę, potwierdza kult „studni Maryi”, z której wypłynął „zbawienny strumień wcielnego Słowa”. Por. E. Testa, *Il targum di Is 55,1-13 scoperto a Nazareth e la teologia sui pozzi dell'acqua viva*, „Liber Annus SBF” 17 (1967) s. 259-289.

ło się z pierwotnego wyglądu miejsca²², które dla św. Hieronima stanowiło „kolebkę Pana”²³. Prace archeologiczne nie ograniczyły się tylko do bazyliki, gdyż przebadano również obszar z nią sąsiadujący, a znalezione przedmioty okazały się niezwykle pomocne w poznaniu oraz zrozumieniu dziejów galilejskiego miasta.

Pół wieku temu zakończono najważniejsze prace archeologiczne, ponieważ to dzięki nim udało się odtworzyć dokładniej przeszłość Nazaretu²⁴, od II tysiąclecia przed Chrystusem aż do czasów obecnych. Okazało się, że zabudowania dawnej osady wznoszono na lekko opadającym wzgórzu (obecnie historyczne centrum miasta)²⁵. Dzięki odkryciom miejsc pochówku udało się ustalić granicę miasta. Jak wiadomo, ze względu na przepisy rytualne, cmentarze nie mogły się znajdować w pobliżu ludzkich siedzib²⁶.

O. Bellarmino Bagatti przyznał, że do prac przystępował obawą, gdyż wówczas wśród uczonych krążyła opinia, że pod ową bazyliką znajduje się cmentarz z czasów ewangelicznych. Wykluczyłoby to więc możliwość osadnictwa i autentyczność Groty Zwiastowania. Wynik prac był rewelacyjny – odkryto starożytny Nazaret. W czasie prowadzonych badań w pobliżu bazyliki natrafiano na wiele grot mieszkalnych potwierdzających prawdziwość mieszkania Maryi²⁷. Z wielu domostw tylko jedno otoczono kulem – Grotę Zwiastowania. Do najważniejszych znalezisk należały m.in. ceramika i monety pozwalające datować poszczególne warstwy²⁸.

²² Badania archeologiczne prowadzone na terenie południowej Galilei wykazały, że Nazaret w czasach Jezusa był wioską obejmującą wzgórze o wysokości ok. 335-380 m. Dziś znajdują się tam sanktuaria oraz kompleks klasztoru Braci Mniejszych.

²³ Hieronymus Stridonensis, *Epistula* 108, 13, tł. J. Czuj – M. Ożóg, *ŻMT* 61, Kraków 2011, s. 171-171*.

²⁴ Prace archeologiczne trwały w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. Opracowanie ich rezultatów następowało sukcesywnie przez kolejne dekady, aż do lat dziewięćdziesiątych.

²⁵ Wykopalka te potwierdziły informację zawartą w Ewangelii, że Nazaret był miastem zbudowanym na górze (por. Łk 4,29). Por. Chrupcała, *Nazaret*, s. 91-97.

²⁶ Nie odnaleziono grobów od strony wschodniej. Ten fakt wydaje się być zrozumiały ze względu na strome, skaliste zbocze. To pozwala na pełniejsze zrozumienie Łukaszewej przesłanki o strąceniu Jezusa w przepaść (zob. Łk 4,29).

²⁷ Por. T. Loska, *Palestyna – kraj Jezusa. Historyczne korzenie naszej wiary*, Kraków 1993, s. 52.

²⁸ Na tej podstawie uzyskano pewność, że odnalezione przedmioty pochodziły z czasów Jezusa. Por. M. Ben-Dov, *Historical Atlas of Jerusalem*, New York – London 2002, s. 148-155.

Ustalono zmiany w strukturach mieszkalnych pomiędzy I wiekiem przed Chrystusem do II wieku po Chrystusie.

Najważniejsze miejsce w całej Bazylice Zwiastowania, a właściwie w całym Nazarecie, stanowi Grota Zwiastowania. Jest ona najcenniejszym obiektem archeologicznym na terenie tego niewielkiego miasta²⁹. Od samego początku była ona otaczana czcią. W czasie wykopalisk prowadzonych w roku 1955 pod dykcją Bagattiego na terenie Groty i obszarze do niej przylegającym odkryto mury bardzo wczesnej świątyni z interesującymi fragmentami mozaik i licznymi inskrypcjami starochrześcijańskimi datowanymi na czasy przedbizantyjskie³⁰. Przemawia to za istnieniem w tym miejscu sanktuarium pierwotnego w II lub III wieku. Z badań wynika też, że właściwa Grota Zwiastowania była usytuowaną w tyle dolną częścią domu Maryi i to ona w późniejszym okresie została przemieniona w kościół.

Na dzień dzisiejszy mamy wiele dowodów na to, iż Grota ta była otoczoną kultem i czcią już od I wieku po Chrystusie. Znane jest m.in. świadectwo pielgrzyma, który nawiedził to miejsce w 570 roku. Z jego relacji z odbytej do Nazaretu pielgrzymki wynika, że w Nazarecie dane mu było zobaczyć „wiele cudownych rzeczy” i że „dom Najświętszej Maryi zamieniony jest na bazylikę”³¹. Wydaje się, że ma słuszość Taylor, wyjaśniając dlaczego pielgrzym z Piacenzy tak właśnie pisze. Ten kościół był nawiedzany przez licznych pielgrzymów, chociaż miał raczej skromne rozmiary. Nazaret czy inne sanktuaria Galilei nie przyciągały takich rzesz wiernych, jak chociażby Jerozolima i okolice³². Chrześcijanie z terenów cesarstwa nie zawsze byli przyjmowani z otwartymi rękami przez miejscowych³³.

Archeologowie potwierdzili, że w III wieku w miejscu „domus ecclesiae” nazareńczy³⁴ zbudowali synagogę judeochrześcijańską. Z niej pozo-

²⁹ Por. B. Bagatti – C. Pappalardo, *Nazaret*, NDPAC II 3435-3436.

³⁰ Por. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 114-118.

³¹ Anonymus, *Itinerarium* 5, tł. P. Iwaszkiewicz, *Do Ziemi Świętej*, OŻ 13, Kraków 1994, s. 240. Zob. M.C. Paczkowski, *Ojczyzna Niepokalanej*, „Ziemia Święta” 41 (2004) s. 12.

³² Pielgrzymi mogli przybywać do Nazaretu od południa, wędrując przez za Samarię. Jednak później mieszkańcy Samarii stawali się coraz bardziej wrodo chrześcijanom.

³³ J.E. Taylor, *Christians and the Holy Places. The Myth of Jewish-Christian Origins*, Oxford 1993, s. 266-267.

³⁴ Nazwa „nazareńczy” początkowo odnosiła się do pierwszych chrześcijan w związku z faktem, że samego Jezusa nazwano Nazarejczykiem (Mt 2,23), jednak z czasem zarezerwowano ją do judaizujących wyznawców Chrystusa. W odróżnieniu od ebionitów nazareńczy stanowili ortodoksyjną grupę pomimo tego, że ich teologia i formy kultu pozostawały archaiczne. Na ich specyfikę wskazuje Epifaniusz z Salamin,

stała cała ściana południowa oraz fragmenty od strony wschodniej. Mury bieły w kierunku północnym, aby otoczyć odizolowany masyw skalny, w którym znajdowała się Grota Zwiastowania. Od strony wschodniej znajdowała się wykuta w skale niewielka absyda³⁵, gdzie aż do 1730 roku był ustawiony ołtarz. Po przeróbkach w XVIII wieku święta Grota znalazła się w centrum świątyni³⁶.

Jak odnotowuje Corbo, z powodu zmian i skucia niektórych części skały nie ma pewnej dokumentacji archeologicznej za wyjątkiem grot czczonych przez wiernych³⁷. To głównie na terenie sanktuarium widać, że radykalne zmiany nastąpiły około 340 po Chrystusie, gdy wygląd nazaretańskiego wzgórza z miejscem zwiastowania został przekształcony, aby móc wznieść budynek dla potrzeb kultu, który obejmowałby także świętą Grotę. To właśnie o tej fazie świadczą *graffiti*, które wskazują na specjalne nabożeństwo do Maryi i tajemnicy zwiastowania. Późniejszą datację³⁸ zaproponowano na podstawie świadectwa Epifaniasza z Salaminy, który przypisywał wniesienie niektórych kościołów na terenie Galilei Józefowi z Tyberiady, konwertycie żydowskiemu z IV wieku³⁹. Do tej grupy należał kościół – synagoga

który opisywał ich następująco: „Są bardzo uczeni w języku hebrajskim. Czytają Prawo [...]. Dlatego różnią się od Żydów i od chrześcijan; od pierwszych, ponieważ wierzą w Chrystusa; od prawdziwych zaś chrześcijan, ponieważ w dalszym ciągu praktykują [niektóre] żydowskie rytuały”, Epiphanius, *Adversus haereses (Panarion)* 29, 7, tł. M. Gilski, Epifaniusz z Salaminy, *Panarion*, Kraków 2015, s. 337.

³⁵ Absyda była pokryta tynkiem. Stwierdzono, że w niektórych miejscach było go aż pięć warstw.

³⁶ Zob. V.C. Corbo, *La chiesa-sinagoga dell'Annunziata a Nazaret*, „Liber Annus SBF” 37 (1987) s. 333-348.

³⁷ Inaczej kwestia przedstawia się w innych sanktuariach, np. w „Dominus Flevit” (Góra Oliwna) czy w Kafarnaum.

³⁸ Ok. 335-350 roku. Zob. Taylor, *Christians and the Holy Places*, s. 267; A. Ricco, *Il primo edificio di culto presso il luogo venerato dell'Annunciazione a Nazaret (340 d.C. ca.): riesame della cronologia delle fasi e rilettura di alcuni graffiti (I-V sec. d.C.)*, w: *Holy Land. Archaeology on Either Side: Archaeological Essays in Honour of Eugenio Alliata ofm*, red. A. Coniglio – A. Ricco, SBF Collectio Maior 57, Milano 2020, s. 355-356.

³⁹ Epifaniusz z Salaminy relacjonuje, że Józef prosił samego cesarza Konstantyna o to, by „wznieść kościoły Chrystusa w żydowskich wsiach i miasteczkach, gdzie do tej pory nikt tego nie mógł uczynić, ponieważ nie było tam Greków, Samarytan i chrześcijan wśród mieszkańców. Ta [zasada], aby nie było wśród nich pogan, była rygorystycznie przestrzegana przede wszystkim w Tyberiadzie [...], Nazarecie, Kafarnaum”, Epiphanius, *Adversus haereses (Panarion)* 30, 11, tł. M. Gilski, Epifaniusz z Salaminy, *Panarion*, s. 365. Wywodzący się z Palestyny Epifaniusz, nie mógł ignorować faktu, że w wymienionych miejscowościach byli obecni judeochrześcijanie.

w Nazarecie o strukturze judeochrześcijańskiej. Nie oznacza to jednak, że wcześniej nie istniało miejsce kultu. Pierwotnie był to mały, niepozorny dom modlitwy obejmujący otoczoną wciąż grotę zwaną „domem Maryi”⁴⁰. Brakuje najbardziej typowych elementów dla synagog, lecz przecież miejsca kultu judeochrześcijan miały już inną strukturę. Dotyczyło to Ziemi Świętej, gdzie widoczna jest niewątpliwa oryginalność. Nie chodziło wyłącznie o obiekty stanowiące wyłącznie „dom modlitwy”⁴¹. W Palestynie zwykle funkcje te łączyły się z charakterem „memorii” tj. wspomnienia jakiegoś wydarzenia, miejsca lub osoby. W każdym sanktuarium biblijnym te aspekty znajdowały swoje pełne odbicie. Józef z Tyberiady być może chciał zachęcić do pielgrzymek w stronę Galilei i Nazaretu tych wszystkich, którzy licznie nawiedzali Ziemię Świętą w okresie konstantyńskim.

Z prac i przeróbek, które miały na celu przystosowanie miejsca do potrzeb kultu⁴², pozostały niektóre elementy architektoniczne, jak progi, gzymsy, fragmenty łuków, kapitele, bazy i trzony kolumn. Chodzi o charakterystyczne elementy i dekoracje typowe dla synagog galilejskich (II i III wiek)⁴³.

Miejsce zwiastowania było zdominowane przez judeochrześcijan. Te pamiątki nie były chętnie odwiedzane przez pątników epoki pokonstantyńskiej. O Nazarecie brakuje wzmianek zarówno w *Itinerarium Burdigalensae*, jak i u Egerii⁴⁴. Ta część kompleksu sakralnego kryje w so-

⁴⁰ Por. S. Loffreda, *La casa della Vergine a Nazaret*, „Liber Annuus SBF” 36 (1986) s. 211-234; Taylor, *Christians and the Holy Places*, s. 235.

⁴¹ W Palestynie budynki sakralne niezwiązane z sanktuariami istniały w okresie przedkonstantyńskim. Świadczy o tym wzmianka Euzebiusza z Cezarei, który mówi, że przed wielkim prześladowaniem początku IV wieku „już nie wystarczały stare budowle, a we wszystkich miastach wznoszono od nowych fundamentów obszerne kościoły”, Eusebius, *Historia ecclesiastica* VIII 1, 5, tł. A. Lisiecki – A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, s. 559.

⁴² Na temat zmian w tym miejscu, por. E. Alliata *et al.*, *Nazaret (W Miejscach Świętych)*, tł. M.C. Paczkowski, Jerusalem 1995, s. 36-39. Syntezę poszczególnych etapów przekształcania miejsca kultu w Nazarecie przedstawia: J.J. Ryan, *From the Passion to the Church of the Holy Sepulchre. Memories of Jesus in Place, Pilgrimage, and Early Holy Sites Over the First Three Centuries*, London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney 2021 s. 210-212.

⁴³ Opinia kontestowana przez: Taylor, *Christians and the Holy Places*, s. 257. W okresie przeprowadzania wykopalisk w Nazarecie powszechna była wczesna datacja obiektów o charakterze synagog.

⁴⁴ Opis tej pątniczki nie zachował się w całości. Brakujące części badacze starają się zrekonstruować na podstawie dwóch źródeł będących praktycznie parafrazą dzieła Egerii,

bie największe bogactwa archeologiczne, przede wszystkim fragmenty murów i pozostałości z czasów judeochrześcijańskich, bizantyńskich oraz z czasów krzyżowców⁴⁵.

Budynek kościoła synagogi zostaje wyburzony około połowy V wieku po Chrystusie. Wierni „Wielkiego Kościoła”, dzięki poparciu samego cesarza, przejęli od judeochrześcijan to miejsce kultu, czyniąc zeń bazylikę. Nowa budowla miała jako podstawę elementy dawnej konstrukcji. Święta Grota została zachowana, a mur południowy służył jako podstawa dla kolumn. We wschodniej części dołączono absydę oraz dwie nawy. W nawie północnej znalazła się Grota Zwiastowania. W ten sposób powstał trzynawowy kościół z absydą. Tę bazylikę nawiedzali pielgrzymi⁴⁶, określając ją jako dom Maryi przekształcony w kościół⁴⁷.

Materiał z wcześniejszych budowli znalazł się w niższych warstwach pod ziemią, by wypełniać puste przestrzenie. Przypuszcza się, że najślawniejsze *graffiti* odnoszące się do Maryi mogły powstać w IV wieku. Jednak jeśli chodzi o słowa pozdrowienia anielskiego ze względu na pozostałości kolumny, na której napis odnaleziono, może to być epoka wcześniejsza.

Nazaret nabrał większego znaczenia dopiero za czasów bizantyjskich⁴⁸, stając się ważnym miejscem na chrześcijańskich szlakach po Palestynie. Służące za miejsca kultu groty zostały zachowane. Przy miejscu zwiastowania mur południowy został częściowo rozebrany, by służyć jako podstawa do osadzenia baz kolumn. Kościół bizantyjski⁴⁹ w miejscu zwiastowania miał trzy nawy, od strony południowej zakrystię, od wschodniej znajdowały się pomieszczenia monastynu, od zachodu zaś rozciągało się atrium. Rozplanowanie bizantyjskiego klasztoru czy pomieszczeń

Listu Waleriusza z Bierzo oraz *De locis sanctis* Piotra Diakona (XII wiek). Por. R. Bulas, *Chrześcijańskie itineraria do Miejsc Świętych od II do VIII wieku*, VoxP 57 (2012) s. 81.

⁴⁵ Z pierwszych wieków chrześcijaństwa zachowały się resztki murów w stylu synagogalnym, podstawy kolumn, gzymsy, kapitele.

⁴⁶ Od Anonima z Piacenzy aż do Arkufa i Bedy Czigodnego.

⁴⁷ W scenie zwiastowania, umieszczonej na zdobionej kością słoniową katedrze biskupa Maksymina z Rawenny (epoka cesarza Justyniana), w tle pojawia się okrągły budynek, być może przedstawiający dom Matki Bożej w Nazarecie. Por. Marinone, *Annunciazione*, k. 321.

⁴⁸ O okresie bizantyjskim, por. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 21-24.

⁴⁹ Budowlę wzniesiono na planie prostokąta o wymiarach 48 m x 27 m. Budynek przedstawiony na mozaice zwiastowania w Parenzo (Poreč) identyfikowano z bazyliką bizantyjską w Nazarecie. Zob. I. Gotia, *L'Annunciazione/Incarnazione come „Porta della Salvezza”: fondamenti teologici e iconografici antichi*, „Studi sull'Oriente Cristiano” 17 (2013) s. 133.

mieszkalnych dla kleru ma sens tylko w doniesieniu do usytuowania Groty. Miejsce zwiastowania znalazło się w nawie bocznej wyłożonej mozaikową posadzką o przeróżnych wzorach i symbolach⁵⁰. Przy podnoszeniu mozaik zdobiących różne wnętrza monasteru odkryto elementy architektoniczne pochodzące z wcześniejszej synagogi⁵¹. Sam ołtarz znajduje się na nieco niższym poziomie niż nawa środkowa z okresu bizantyjskiego. Pod mozaiką z wieńcem i znakiem Chrystusa odkryto wykuty w skale basen, do którego prowadzą stopnie. Wskazuje to na wykorzystanie do celów liturgicznych terenu położonego w bezpośrednim sąsiedztwie Groty⁵².

Budowla została uszkodzona przez trzęsienie ziemi. Nie ma jednakże dowodów na to, że wrogo nastawieni do cesarza Herakliusza I mieszkańcy Palestyny w czasie najazdu perskiego (614 rok) zniszczyli tę sakralną budowlę⁵³. W odwecie cesarz zniszczył miasto⁵⁴. Według danych historycznych ruiny bazyliki nadal służyły wiernym. Według relacji Arkulfa

miasto Nazaret [...] posiada wielkie kamienne budowle, między nimi zaś dwa olbrzymie kościoły [...]. [Jeden z nich] wzniesiono w miejscu, gdzie znajdował się dom, do którego przybył archanioł Gabriel i gdzie o owej godzinie spotkał błogosławioną Maryję i mówił do Niej⁵⁵.

W XI wieku Sewulf pisał, że Nazaret został zniszczony, „lecz miejsce Zwiastowania Pańskiego wskazuje wielce chwalebny monastyr”⁵⁶. Po pięciu stuleciach na miejscu bazyliki bizantyjskiej powstała nowa, wybudowana w stylu romańskim przez krzyżowców⁵⁷.

⁵⁰ Wśród odkrytych najstarszych symboli dominowały niewielkie krzyże, ryby, łodzie oraz grecka litera X oznaczająca Chrystusa. Por. C.M. Paczkowski, *Ojczyzna Niepokalanej*, s. 12-13; T. Loska, *Palestyna Kraj Jezusa*, s. 51-52.

⁵¹ Niektóre z nich służą dziś jako elementy wystroju dużego ołtarza przed Grotą i kamiennej ławy przeznaczonej dla wiernych wokół niego.

⁵² Przed wejściem do Groty rozciąga się niewielki prostokątny skrawek przestrzeni zwany „przedsionkiem Anioła”. To odpowiednik tej części domu Maryi, w której miała odbyć się rozmowa Maryi z Gabrielem. Stamtąd wchodzi się bezpośrednio do wnętrza Groty Zwiastowania.

⁵³ Por. Taylor, *Christians and the Holy Places*, s. 267.

⁵⁴ Por. R. Sikora, *Nazaret*, EK XIII 862.

⁵⁵ Arculfus, *De locis sanctis* XXVI 1; 4, tł. P. Iwaszkiewicz, OŻ 13, s. 334-335.

⁵⁶ Saewulfus, *Itinerarium* 17, D. Baldi, *Enchiridion Locorum Sanctorum. Documenta S. Evangelii Loca Respicientia*, Jerusalem 1982, s. 7, nr 12.

⁵⁷ Stało się to z inicjatywy Tankreda, księcia Galilei. Ta budowla przewyższała poprzednią wielkością (miała wymiary 75 x 30 m). Bazylika miała trzy nawy, z północ-

Mimo faktu, że *graffiti* należą do mniej spektakularnych znalezisk, to jednak właśnie one okazały się najciekawsze i kluczowe dla historii miejsca zwiastowania. Inskrypcje pozostawione przez pielgrzymów różnych epok świadczą o specyfice miejsca nazaretańskiego sanktuarium. Wśród nich naczelne miejsce zajmuje inskrypcja ΧΕ ΜΑΡΙΑ.

Dodajmy, że pierwsze wieki historii pamiątek chrześcijańskich w Nazarecie to specyficzne okresy mariologii patrystycznej cechującej się wówczas pełnym pokory milczeniem i pracowitymi poszukiwaniami. Kult przy Grocie Zwiastowania mógł być bez przeszkód sprawowany w epoce, gdy nastąpiły harmonijne rozstrzygnięcia kwestii mariologicznych⁵⁸.

2. Znaczenie nazaretańskiego *graffito*

Miejsce zwiastowania Maryi było od początku nawiedzane przez chrześcijan, którzy swoje modlitwy kierowali ku Niepokalanej Dziewicy. Jednak Kościół pierwotny nie używał powszechnie formuł modlitwy „Zdrowaś Maryjo”⁵⁹, która przecież po raz pierwszy zabrzmiała w Nazarecie, wypowiedziana przez archanioła. Istniała jednak świadomość, że słowa pozdrowienia anielskiego mają pochodzenie biblijne⁶⁰.

nej schodziło się do małej Groty, gdzie czczono tajemnicę zwiastowania. Kolumny były zwieńczone ośmiobocznymi kapitelami. Pięć z nich odnaleziono w czasie wykopalisk w pobliskiej grocie, być może zostały tam ukryte w chwili niszczenia Kościoła przez muzułmanów w 1263 roku. W XVIII wieku wzniesiono kolejną budowlę. Ten kościół był jednak wznoszony w wielkim pośpiechu i był nader skromny mimo rozbudowy w XIX wieku franciszkanie, jako pełnoprawni właściciele tego miejsca, podjęli decyzję o wyburzeniu go i wybudowaniu nowego. Ta decyzja stworzyła sprzyjające warunki do przeprowadzenia kolejnych badań archeologicznych kierowanych przez Bellarmina Bagattiego. Współczesna, dwupoziomowa świątynia, pokrywa się z planem bazyliki krzyżowców.

⁵⁸ Zob. syntezę: D. Kasprzak, *Maryja w nauczaniu Kościoła epoki patrystycznej*, w: *Duc in Altum 5: Matka Pana w katechezie. Materiały z XXX Sympozjum Katechetycznego Międzyzakonnego Wyższego Instytutu Katechetycznego Krakowie (11 marca 2006 r.)*, red. A.E. Klich, Kraków 2006, s. 166.

⁵⁹ Por. J. Kozyra, *Matka Boża w pierwotnej tradycji apostolskiej Nowego Testamentu*, w: *Matka Boża w ludzie Bożym*, red. J. Górecki, Katowice 2005, s. 47-53. Modlitwa „Zdrowaś Maryjo” formowała się powoli i stopniowo w ciągu stuleci. Jest to swego rodzaju antyfona liturgiczna.

⁶⁰ Słowa archanioła Gabriela skierowane do Maryi Χαίρε, Μαρία (‘Bądź pozdrowiona’ – Łk 1,28). Dosłownie pozdrowienie brzmi „Raduj się/wesel się”. Nie był to wyłącznie odpowiednik hebrajskiego „pokój” (וְשָׁלוֹם)

Wśród znalezisk w miejscu zwiastowania kluczowego znaczenia nabrała pokryta jasnym tynkiem baza kolumny. Analizując jej bryłę i część powierzchni, zaobserwowano, że staranniejsza obróbka dotyczyła tylko trzech stron jej trzonu. Najwyraźniej kolumny były przygotowane do tego, by opierać się o ścianę. Ma się więc do czynienia z kolumnami przyściennymi. Ponadto na bokach zauważono wcięcia pozwalające wnioskować o obecności balustrad.

W tym właśnie miejscu dawni pielgrzymi pozostawili napisy. O. Bagatti dokładnie zbadał *graffiti* odkryte w pozostałościach najwcześniejszego kościoła zbudowanego w Nazarecie i znaleziono trzy, które wzbudziły szczególne zainteresowanie. Ułożone są linearnie, ale często wykorzystywano wolną przestrzeń lub litery nachodziły na siebie.

Dla ich datowania ważne są przede wszystkim imiona przybyszów z Kaukazu (ormiańskie i gruzińskie)⁶¹, które nakładają się na inne, głównie w języku greckim⁶². Ormianie zaczęli używać swego alfabetu od V wieku, więc owe *graffiti* nie mogły poprzedzać tamtego stulecia. Bezpieczniej jest je datować na późniejszy okres, może nawet na VI wiek⁶³. Nie da się obronić wcześniejszego datowania niektórych z *graffiti* przez archeologów. Świadectwem pobożności przybyszów Kaukazu jest jeden z napisów, gdzie odczytano ormiańskie określenie Maryi jako „pięknej Pani” (*keġanuish*)⁶⁴.

W okolicach Groty natrafiono także na napisy w języku syryjskim, różniące się wyglądem od tych sporządzanych w Palestynie. Odczytano także imiona⁶⁵. Jeden z niekompletnych *graffito* był szczególnie intrygujący. Mimo jego fragmentaryczności wysunięto przypuszczenie, że być może nakreślono także imię „Maria”⁶⁶.

W wyszczerbionym tynku bazy kolumny znajduje się kilka krzyży i fragmenty innego napisu (w języku greckim): [—]η / [—] / ὑπὸ ἀγίῳ τόπο <ω> μ[—] / η ἔγφα εκ [—] / εκοσ ευκοσμ[—] / [—]υτη (‘...

⁶¹ Od IV wieku odnotowywano obecność pielgrzymów pochodzących z tamtych regionów. Wiadomo także o korespondencji pomiędzy hierarchami palestyńskimi i ormiańskimi. Por. M.C. Paczkowski, *Rzeczywistość, symbol i tajemnica – Jerozolima w starożytnej literaturze chrześcijańskiej okresu przedchalcedońskiego*, Wrocław 2003, s. 175-176.

⁶² Szerzej na ten temat, zob. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 148-149, 156, 168-169.

⁶³ Por. Taylor, *Christians and the Holy Places*, s. 258-259.

⁶⁴ Por. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 156.

⁶⁵ To „Jan” i „Amon”. To ostatnie imię znane jest z kręgów monastycznych. Por. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 128.

⁶⁶ Zob. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 129.

[Kłęcząc?] przy świętym miejscu M[aryi]... Tam pisałem [ozdobiłem]... ...’⁶⁷. Ta inskrypcja umiejscowiona jest pośrodku⁶⁸.

„M” Bagatti uzupełnił słowem ΜΑΡΙΑΣ. Kluczowe dla interpretacji topograficznej jest użycie przyimka ὑπὸ z datiwem. To szczegół pozwalający na ustalenie poziomu posadzki sanktuarium. Pielgrzym pisał swoje *graffito*, będąc na wysokości kolumnady znajdującej się wyżej. Tak więc miejsce zwiastowania czczone było poniżej. Uzasadniona jest korekta: „[...] Poniżej pisałem [ozdobiłem] [...]”⁶⁹. Fakt, że często znajdowano imiona pielgrzymów, wynikał z szeroko praktykowanego zwyczaju w miejscach świętych⁷⁰. Jest więc zrozumiała ich obecność także na napisach przy Grocie Zwiastowania.

Dalsza część *graffito* wzbudzała kontrowersje w sposobie odczytania. Niestety koniec inskrypcji jest uszkodzony. Zostało to jednak uzupełnione⁷¹. Lektura „ΕΙΚΟΣ” nie jest jednoznaczna, gdyż wchodzi w grę niewłaściwa pisownia i odmienny zakres pojęciowy tego określenia w tamtym czasie⁷². W zależności od tłumaczenia ΕΙΚΟΣ interpretowano ten zachowany fragment napisu: „Uczciłem Jej wizerunek” (lub „Uczciłem Ją, jak przystoi”). Bagatti uzupełnia tak tę formę odpowiadającą raczej rzadszemu znaczeniu tego określenia (wizerunek, obraz). Tego typu sformułowanie sugerowałoby istnienie wizerunku (obrazu) czczonego w tym miejscu. Połączenie tej inskrypcji z pozdrowieniem anielskim znajdującym się na bardziej znanym *graffito* jest bardzo przekonującą sugestią. Tej interpretacji nie potwierdziły współczesne badania, bo trudno zakładać kult obrazów na terenie Palestyny, szczególnie w Nazarecie w IV-V wieku. Faktem jednak jest, że inskrypcje, zarówno na ikonach, jak i w kodeksach, miały moc epifaniczną, oznaczały przedstawioną i wspominaną

⁶⁷ Transkrypcja, dokumentacja i analiza według: Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 151-152.

⁶⁸ Por. E. Testa, *Nazareth giudeo-cristiana. Riti, iscrizioni, simboli*, Jerusalem 1969, s. 70-75.

⁶⁹ Por. Ricco, *Il primo edificio di culto*, s. 346-347.

⁷⁰ Poświadcza to np. Anonim z Piacenzy opowiadający, że w Kanie Galilejskiej, „tam ja, niegodny, wypisałem imiona moich rodziców”, Anonymus, *Itinerarium* 4, tł. P. Iwaszkiewicz, OŻ 13, Kraków 1994, s. 239.

⁷¹ Następne fragmentaryczne słowo to ΕΥΚΟΜ[ΗCΑ]. Ostatnia linia to z kolei [Α]ΥΘ[ΗC]. Litera „I” nie wydaje się tak jednoznaczna, jak wcześniej sądzono. Być może nastąpiła korekta i po literze „C” ta sama ręka na nowo pisała wcześniejsze słowo, nie mając pewności co do formy aorystu. Po czasowniku można domyśleć się przysłówka ΕΚ[ΕΙ]. Rekonstrukcja według: Ricco, *Il primo edificio di culto*, s. 347.

⁷² Por. εἰκών, G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1976, s. 410-412.

ną świętą osobę. Nakreślenie imienia świętego niejako „zastępowało” wizerunek.

Jak wiadomo, wśród napisów w języku greckim uwagę uczonych zwróciły przede wszystkim dwa słowa: XE MAPIA (Χαίρε Μαρία), czyli „Zdrowaś Maryjo”⁷³. W sposób niebudzący wątpliwości i wyraźny odczytuje się imię Maryi, które poprzedza skrót złożony z dwóch liter. Pierwsze opracowania wskazywały, że to najstarsze znalezisko archeologiczne świadczące o popularności wezwania należącego do najbardziej znanych modlitw kierowanych do Bożej Rodzicielki przez chrześcijan⁷⁴. Jak przypuszczano w pierwszym okresie po dokonaniu odkrycia, to już pod koniec III wieku ręka nieznanego pielgrzyma nakreśliła na tynku te słowa. Po analizie warstw tynku rozstrzygnięto, iż ten kluczowy napis został sporządzony raczej pod koniec funkcjonowania kościoła synagogi. Możliwa jest więc późniejsza datacja (ściślej przełom IV i V wieku)⁷⁵. W każdym razie jest to świadectwo być może poprzedzające Sobór Efeski albo powstałe krótko po nim⁷⁶.

Słowa pozdrowienia anielskiego zostały wyryte na samym dole warstwy pokrytej tynkiem. Ich autor starał się nie ingerować w sporządzone wcześniej napisy⁷⁷. To niewielki, ale bardzo ważny szczegół, który mówi wiele o historii samego sanktuarium, ale także o kształtowaniu się kultu maryjnego. Także dzięki położeniu samego *graffito* stało się możliwe zrekonstruowanie struktury architektonicznej najstarszego miejsca kultu, które powstało wokół Groty Zwiastowania.

Umiejscowienie inskrypcji nasuwa także pewne sugestie. Tak więc V. Corbo zasugerował, że podstawa kolumny znajdowała się na wysokości oczu. Usytuowana niżej grota jednak pozostawała jako centrum⁷⁸, ponieważ np. grota Konona (Walerii)⁷⁹ była dostępna tylko od strony zachodniej. Niewielki dziedziniec zajmował teren pomiędzy Grotą

⁷³ Do Jezusa odnosi się tego typu pozdrowienie (χαίρε) w Mt 26,49; 27,29; Mk 15,18; J 19,3.

⁷⁴ Por. H. Leclercq, *Marie (je vous salue)*, DACL X 2043-2045.

⁷⁵ Ricco, *Il primo edificio di culto*, s. 349.

⁷⁶ Tekst *salutatio Angelica* odkryto na ostraka w Egipcie. Por. H. Leclercq, *Marie (je vous salue)*, k. 2046-2050.

⁷⁷ Por. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 151.

⁷⁸ Por. Corbo, *La chiesa-sinagoga*, s. 336-340.

⁷⁹ To określenie pojawiło się, gdy odczytano napis w grocie Konona. Inwokację kończy prośba skierowana do Chrystusa. Obok jednego z elementów roślinnych znajduje się malutka postać kobieca z pochodnią w dłoni. To przypuszczalnie sama Waleria, którą wspomina inskrypcja. W starochrześcijańskiej ikonografii tak właśnie przedstawiano

Zwiastowania a kolumnadą⁸⁰. Miejsce zwiastowania trudno uważać się za „światlistą grootę” judeochrześcijan, chociaż po części sugeruje to inskrypcja na tynku przylegającej do tego miejsca groty Walerii⁸¹. Przypuszcza się czasami, że nawiązuje do tego wzmianka o „wielkiej i wspaniałej grocie, w której mieszkała Maryja”⁸². Chodzi tu jednak bardziej o miejsce kultu judeochrześcijańskiego na terenie sanktuarium św. Józefa (*ecclesia nutritionis*)⁸³.

XE może być również odczytane jako Χριστέ⁸⁴. Takie przypuszczenie wysunięto, odwołując się do używania w chrześcijańskich inskrypcjach *nomina sacra*, gdy niektóre określenia wyróżniano w układzie pisma. Pisane były w formie skróconej, z charakterystyczną linią nad literami⁸⁵. Praktyka *nomina sacra* była, jak się wydaje, czysto chrześcijańskim wynalazkiem⁸⁶. Imię Zbawcy wyróżniano na piśmie, wskazując na szacunek, z jakim traktowano określenia Boga i tytuły chrystologiczne⁸⁷. Od początku daje się zauważyć dążenie pierwszych pokoleń chrześcijan, by przedstawić w sposób wizualny swoją wiarę. Badacze tego typu świadectw są zgodni, że ta praktyka pisania stanowi odzwierciedlenie pobożności pierwszych chrześcijan. Ukształtowała się określona konwencja pisania świętych słów⁸⁸. Nie ma bezpośrednich świadectw paleograficz-

święte dziewice, kroczące w orszaku w scenerii kwitnącego ogrodu (raju). Zob. Ryan, *From the Passion to the Church of the Holy Sepulchre*, s. 210.

⁸⁰ Grota leżała wzdłuż osi północ-południe. Wejście było prawdopodobnie od zachodu. Rekonstrukcja kościoła-synagogi w: Corbo, *La chiesa-sinagoga*, s. 338 (rys. E. Alliata).

⁸¹ „Panie Jezu Chryste, zbaw swoją służebnicę Walerię. Pozwól jej nieść Twoją światłość”. Można przypuszczać, że chodzi o męczennicę z Cezarei Palestyńskiej, która poniosła śmierć w czasie prześladowań cesarza Dioklecjana. Z Walerią zginęły również Zenaide, Cyria, i Marcja. Por. *Bibliotheca Sanctorum*, t. 12, red. F. Caraffa – G. Morelli, Roma 1969, s. 906.

⁸² Baldi, *Enchiridion Locorum Sanctorum*, s. 10.

⁸³ Por. Alliata, *Nazaret*, s. 68-69.

⁸⁴ Zob. L.W. Hurtado, *The Earliest Christian Artifacts. Manuscripts and Christian Origins*, Grand Rapids 2006, s. 113.

⁸⁵ Słowo „Chrystus” pisano w skróconej formie jako XC, XP lub XPC z poziomą linią na górze.

⁸⁶ Rozpoczęła się właśnie pisaniem imienia Jezus w formie skróconej („IH”). Por. L.W. Hurtado, *The Origin of the Nomina Sacra: A Proposal*, JBL 117/4 (1998) s. 664-671.

⁸⁷ Podobnie w lekturze synagogalnej Imię Boże zastępowano określeniem „Pan”. W ślad za tym zwyczajem poszły tłumaczenia Septuaginty i Wulgaty.

⁸⁸ Por. Hurtado, *The Earliest Christian Artifacts*, s. 96-101.

nych, że imię Maryi traktowano jako „nomen sacrum”⁸⁹. Było tak natomiast w przypadku określenia μητήρ⁹⁰.

Przekonanie, że należy czytać X[PIΣT]E, zostało zasugerowane przez formę litery i poziomą kreskę u góry⁹¹. Mógłby to być odnośnik do praktyki stosowania *nomina sacra*, jednak także obecność imienia Maryi wskazuje na kontekst zwiastowania oraz wezwanie imienia Dziewicy⁹². Ponadto *graffito* nabiera jeszcze większego znaczenia, gdyż pojawiło się w kontekście judeochrześcijańskim, jak o tym świadczą inne napisy. Tak więc kult Najświętszej Dziewicy zaczął się bardzo wcześnie, a jego kontynuacja została później potwierdzona przez chrześcijan w epoce bizantyjskiej. Są to już jednak, jak wiadomo, świadectwa późniejsze. W rzymskich katakumbach pojawiały się imiona czczonych tam męczenników. Nazaretańskie *graffito* jest bardzo mocnym argumentem w dokumentowaniu kultu Maryi, której imię pojawia się w analogicznym kontekście.

Przy założeniu, że litery XE to wspomnienie Zbawiciela, znamienne byłoby to, że zostało one powiązane z Maryją, Jego Matką. W tym przypadku jednak należałoby oczekiwać kolejnych używanych w tym specyficznym kontekście określeń (np. „Zbawca”) lub wezwań „Wspomnij o mnie (o nas)”. Mimo wszystko lektura Bagattiego wydaje się jak najbardziej przekonująca i jest szeroko akceptowana⁹³.

Jest jednak znamienne, że imię Najświętszej Dziewicy nie było częste we wspólnotach chrześcijańskich⁹⁴. Nadawano je rzadko i raczej w kręgach judeochrześcijańskich: w Palestynie, Syrii i Azji Mniejszej⁹⁵. Fakt, że imię „Maryja” znajduje się w Nazarecie w inskrypcji o charakterze dewocyj-

⁸⁹ Tzw. *nomina sacra* tworzyły zbiór kluczowych słów, które były najważniejsze dla pierwszych chrześcijan. W ten sposób najwcześniej traktowano słowa *Jezus*, *Kyrios*, *Chrystus*, *Theos*. Kwestię tę rozwinął: Hurtado, *The Earliest Christian Artifacts*, s. 95-134.

⁹⁰ Por. Hurtado, *The Earliest Christian Artifacts*, s. 113.

⁹¹ Interpretacja zaproponowana przez: E.M. Meyers – J.F. Strange, *Archaeology. The Rabbinis, and Early Christianity*, London 1981, s. 133-134.

⁹² Popularna modlitwa *Ave* ma tę zasadniczą różnicę z tekstem biblijnym, że w Ewangelii nie ma imienia Jezusa ani Maryi. Owe święte imiona zostały prawdopodobnie wprowadzone do tekstu modlitwy dla większej przejrzystości tekstu. W odniesieniu do imienia Marii stało się to dość wcześnie, co potwierdza także *graffito* z Nazaretu.

⁹³ Tak: Ricco, *Il primo edificio di culto*, s. 347.

⁹⁴ Por. A. Tronina, *Jeszcze o imieniu Maria(m)*, RBL 43 (1990) s. 127-130.

⁹⁵ W Azji Mniejszej na grobowcu pewnego Zenodota, gdzie również pochowano jego syna i córkę, inskrypcja wymienia w dalszej kolejności również imię pochowanej tam później jego kolejnej córki, Marii. Zarówno to imię, jak i zakończenie wskazuje na pochówek o charakterze chrześcijańskim. Niedaleko Adrianopola, na wyspie Eginie

nym, poświęca swoisty szacunek dla jej imienia, podobnie jak wskazuje na tego typu zjawisko oszczędne używanie go.

Na nazaretańskim *graffito* natomiast słowo $\chi\alpha\iota\tau\epsilon$ zostało potraktowane jak *nomen sacrum*⁹⁶. *Salutatio angelica* przyjmuje taki właśnie kontekst. Autor napisu przy nazaretańskiej grocie był świadomy pochodzenia zwrotu, który utrwalił, i być może powtarzano taką modlitwę czy inwokację w czasie zgromadzeń liturgicznych. *Graffito* wskazuje pośrednio na świadomość, że wspomnienie imienia Maryi było dodatkiem do wyrażenia ewangelicznego. Widać wyraźnie, że nieznany pielgrzym wybrał właśnie wyrażenie $\chi\alpha\iota\tau\epsilon$, $\mu\alpha\rho\iota\alpha$ i postanowił wykorzystać niezapisany jeszcze niewielki skrawek tynku, aby nawiązać do epizodu ewangelicznego.

W nakreślonym imieniu Maryi litera „A” ma nieco inne formy. Chodzi o ukośną kreskę, a potem już poziomą. Takie sposoby pisania znane są z innych inskrypcji. Powodem tej zmiany w nakreśleniu samogłoski mogła być ograniczona powierzchnia lub nierówności podłoża. Piszący tak prowadził swą rękę, jak na to pozwalały warunki w miejscu świętym.

Nawet jeśli należy przesunąć datowanie *graffito* z Nazaretu, to jednak jest on jednoznacznym świadectwem wiary i pobożności bezimiennych wiernych w okresie początkowych sporów mariologicznych, czyli od końca II wieku do ostatnich dekad IV i początku V wieku. Badając kolejne warstwy tynku, archeologowie doszli do wniosku, że właśnie napis „Zdrowaś Maryjo” nie mógł zbyt długo poprzedzać epoki zburzenia pierwotnego sanktuarium. Nie wyklucza to jednak możliwości, że był to także jeden z pierwszych o owoców materialnych, gdy wierni byli w sposób wyraźniejszy zachęcani, by wzywać Maryję w różnych formułach modlitewnych.

Dokumentacja archeologiczna została poddana powtórnej analizie⁹⁷. Ponadto ponowne przebadanie najważniejszych *graffiti* Nazaretu z epoki wczesnochrześcijańskiej sprawiło, że należało skorygować niektóre hipotezy odnośnie chronologii⁹⁸ sformułowane ponad pięć dekad temu przez Bagattiego. Inskrypcje poświęcające kult maryjny nie mogą być już datowane tak wcześnie, jak zakładał archeolog franciszkań-

i w Tarsie, można spotkać to imię na inskrypcjach grobowych. W Europie imię „Maria” pojawia się w Galii. Por. H. Leclercq, *Marie (le nom de)*, DACL X 2119.

⁹⁶ Przykłady *nomina sacra* z Nazaretu w: Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 196, 199.

⁹⁷ Por. V.C. Corbo, *La chiesa-sinagoga dell'Annunziata a Nazaret*, „Liber Annuus SBF” 37 (1987) s. 333-348.

⁹⁸ Zob. Ricco, *Il primo edificio di culto*, s. 337-365.

ski. Przesunięto je na IV i V wiek. Dotyczy to jednak wcześniejszego okresu, zanim nastąpiły radykalne zmiany, jeśli chodzi o miejsce kultu w Nazarecie (wyburzenie niektórych domów i wyrównanie terenu). Rekonstrukcja napisów, a tym samym ich wyjaśnienie, było już modyfikowane. Nie przyniosła jednak zasadniczych zmian w ich interpretacji. Chociaż tylko w pierwszych czterech wiekach pielgrzymi mogli nawiedzać Nazaret jeszcze w mało zmienionej strukturze osady rolniczo-rzemieślniczej. Pozostawiono nietknięte niektóre elementy domostw i obejść. W tym czasie, czyli ok. 340 roku po Chrystusie, pojawiały się *graffiti*. Najbardziej spektakularne są malowidła w obrębie groty Konona albo Walerii, gdzie znajduje się klasyczne wspomnienie męczeństwa⁹⁹. Należy jednak przede wszystkim zwrócić uwagę na pojawiający się często chrystologiczny charakter formuł inskrypcji znajdujących się w miejscu, gdzie „Słowo stało się ciałem”.

3. Χαίρε, Μαρία w kontekście mariologii patrystycznej

Werset Łk 1,28 stanowił formułę wprowadzającą. Ojcowie byli przekonani, że na podstawie tekstu biblijnego było uzasadnione wprowadzanie treści teologiczno-dogmatycznych. Χαίρε, Μαρία spotyka się najpierw w *Protoewangelii Jakuba*¹⁰⁰, gdzie brzmi jako echo formuł modlitewnych we wspólnotach chrześcijańskich¹⁰¹. Sam apokryf jest utworem wyjątkowym w kwestiach mariologicznych¹⁰². Tak więc odnotowuje się popularność tego wezwania już w II wieku. Dopełnienie tekstu pozdrowienia

⁹⁹ Por. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, t. 1, s. 197-198.

¹⁰⁰ ProtEwJk 11,1: „[Maryja] wyszła z dzbanem, by zaczerpnąć wody, gdy nagle usłyszała głos mówiący do niej: «Bądź pozdrowiona, łaski pełna, Pan z Tobą, błogosławiona jesteś między niewiastami»”. W apokryfie opowiadanie ewangeliczne zostało udramatyzowane poprzez zmianę scenerii wydarzeń (przy studni, w domu), rekwizyty (dzban, tron, purpura). Por. M. Starowieyski, *Kulturotwórcza rola Apokryfów*, WST (nr specjalny 2017) s. 16. O obecności tych motywów w sztuce sakralnej, por. Starowieyski, *Kulturotwórcza rola Apokryfów*, s. 24.

¹⁰¹ Zob. NarM 9, EwDzOrm V 2-3, EwGruz 1. Dwie sceny zwiastowania opisywane w apokryfach były dobrze znane w starożytności chrześcijańskiej. Potwierdzają to zabytki archeologiczne i ikonografia.

¹⁰² Znamienne jest, że to w II wieku pojawiają się teksty mówiące o Maryi (Ignacy Antiocheński, Justyn, Ireneusz). Por. B. Reynolds, *Gateway to Heaven. Marian Doctrine and Devotion, Image and Typology in the Patristic and Medieval Periods*, t. 1: *Doctrine and Devotion*, New York 2012, s. 53-55.

anielskiego imieniem Maryi nie występuje we wszystkich kodeksach¹⁰³. ProtEwJk oraz nazaretańskie *graffito* to jego najstarsze potwierdzenie.

Niebagatelną rolę odgrywał także język komentarza biblijnego. Autorzy piszący po grecku zwracali uwagę na dosłowny wydźwięk anielskiej frazy, czyli motyw radości zawarty w pozdrowieniu¹⁰⁴. Stąd też było ono często nazywane i radosnym przesłaniem, „Ewangelią” skierowaną do Maryi. Owo anielskie zaproszenie do radości (χαῖρε) to jednocześnie wskazanie na uprzywilejowaną pozycję Dziewicy z Nazaretu jako wybranej przez Boga na Matkę Jego Syna. Dochodzą więc także refleksje chrystopologiczne, słowa usłyszane przez Maryję bowiem stanowią bezpośrednią aluzję do obietnic Starego Testamentu dotyczących nadejścia Mesjasza¹⁰⁵.

Słowa Łk 1,28 były niemal gotową formułą zwracania się do Dziewicy Maryi. Wiadomo zresztą, że we wspólnocie wiernych pierwszeństwo dawano wyrażeniom i modlitwom o biblijnym rodowodzie. Podkreślając niezwykłość postaci Maryi, Ojcowie Kościoła w komentarzach do Łk 1,28 zestawiają postaci Ewy i Maryi. To znany paralelizm antytetyczny wprowadzony już przez pierwszych autorów chrześcijańskich, takich jak Justyn i Ireneusz z Lyonu¹⁰⁶. Apologeta męczennik podkreślał, że „wiarę [...] i radość poczęła dziewica Maryja, gdy jej anioł Gabriel zwiastował dobrą nowinę”¹⁰⁷. Epizod zwiastowania został osadzony w paralelizmie Ewy i Maryi. Z kolei biskup Lyonu wspominał, że „Maryja otrzymała od anioła dobrą nowinę”¹⁰⁸. Porównanie dwóch kobiet (Ewy i Maryi) stało się kluczem interpretacyjnym tekstu o zwiastowaniu także u późniejszych autorów. Widać to u Epifaniusza z Salaminy, który wskazywał na to, że Maria

¹⁰³ Na temat tego fragmentu apokryficznego, zob. B. Roberts Gaventa, *Mary. Glimpses of the Mother of Jesus*, Minneapolis 1999, s. 105-107.

¹⁰⁴ Gr. χαῖρε w tekście ewangelicznym wskazywało wyrażnie na ten motyw. Por. L.D. Chrupcała, *Il vangelo di Luca. Analisi sintattica*, Analecta SBF 86, Jerusalem 2018, s. 27. Zob. χαῖρω, Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, s. 1511.

¹⁰⁵ Przywoływane są następujące teksty: „Wyśpiewuj, Córo Syjońska [...]! Ciesz się i wesel z całego serca, Córo Jeruzalem” (So 3,14); „Raduj się i wesel, bo wielkie rzeczy uczynił Pan” (Jl 2,21); „Raduj się wielce, Córo Syjonu, wołaj radośnie, Córo Jeruzalem!” (Za 9,9). Por. *The Oxford Bible Commentary*, red. J. Barton – J. Muddiman Oxford 2001, s. 927.

¹⁰⁶ Zob. S.A. Budwey, *Sing of Mary. Giving Voice to Marian Theology and Devotion*, Collegeville 2014, s. 6-7.

¹⁰⁷ Iustinus, *Dialogus cum Tryphone* 100, tł. L. Misiarczyk, Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, Warszawa 2012, s. 273.

¹⁰⁸ Irenaeus, *Adversus haereses* V 19, 1 (tł. własne).

odzyskała tytuł „matki żyjących”¹⁰⁹. Podobną refleksję znaleźć można u Wiktoryna w Petawium: „Anioł przekazał Dziewicy dobrą nowinę [...], smok zaś zwiódł Ewę”¹¹⁰.

Formuła pozdrowienia archanioła pojawiała się w liturgiach wschodnich¹¹¹. Po dwóch stuleciach przeniknęła również do liturgii łacińskiej: gregoriańskiej i ambrozjańskiej. Harmonizuje to z wątkami homiletycznymi, które przecież wielokrotnie są echem elementów celebracji liturgicznej i jej częścią¹¹².

Formy uwielbienia Maryi konkretyzowały się jeszcze przed Soborem Efeskim. To właśnie wtedy kaznodzieje opracowywali oratorskie glosy do perykopy o zwiastowaniu. Niektóre Kościoły wschodnie pod koniec IV wieku w dzień poprzedzający uroczystość Narodzenia Pańskiego obchodziły wspomnienie Bożej Rodzicielki¹¹³. Wspomnienie Maryi nie mogło być lepiej zaakcentowane, jak w kontekście tajemnicy wcielenia Syna Bożego. Ewangelię o zwiastowaniu odczytywano w dzień tego liturgicznego święta¹¹⁴. Słowa archanioła Gabriela recytowano również podczas modlitwy w Wigilię Bożego Narodzenia. Dla kaznodziejów stanowiło to okazję, aby podkreślić rolę Bożej Rodzicielki¹¹⁵. Praktyka wznoszenia mo-

¹⁰⁹ „Bądź pozdrowiona [...]». To ta, którą zapowiadała Ewa [...], i w sposób symboliczny otrzymała określenie matki żyjących”, Epiphanius, *Adversus haereses (Panarion)* 78, 17-18 (tł. własne).

¹¹⁰ Victorinus Pœtovionensis, *De fabrica mundi*, s. 3-9 (tł. własne).

¹¹¹ Chodzi o liturgię św. Jakuba, aleksandryjską św. Marka i św. Bazylego Wielkiego. Por. Ł. Rzepka, *Raduj się Mario – „Pozdrowienie Anielskie” na nowo odczytane*, w: *Ortodoksja – ortopraksja. Między teoretycznym a praktycznym wymiarem teologii*, red. Ł. Rzepka – A. Małek, Kraków 2016, s. 60-61.

¹¹² Panoramę homiletyki maryjnej okresu patrystycznego przedstawia: A. Gila, *Antiche omelie sull'Annunciazione*, „Theotokos. Ricerche interdisciplinari di Mariologia” 2 (1996) s. 333-410.

¹¹³ Późniejsze wejście w obieg określenia Θεοτόκος wiązało się z rozwojem kultu maryjnego. Tak nazywał Maryję w swoich kazaniach Chryzyp z Jerozolimy (409-479), przezbiter Bazyliki Zmartwychwstania i strażnik drzewa krzyża świętego (por. *Oratio in Sanctam Deiparam*).

¹¹⁴ Święto Zwiastowania Pańskiego obchodzono na Wschodzie od ok. IV wieku. Pierwsze liturgiczne wspomnienie w *Chronicon Paschale* z 624 roku, na Zachodzie po raz pierwszy umieszczono w Sakramentarzu Gelazjańskim i Sakramentarzu Gregoriańskim. Por. E.G. Mori, *Annunciazione del Signore*, w: *Nuovo Dizionario di Mariologia*, red. S. De Fiores – S. Meo, Milano 1986, k. 71-78.

¹¹⁵ Tak było w przypadku św. Augustyna i św. Leona Wielkiego. W Rzymie Boże Narodzenie zaczęto obchodzić uroczystie ok. 336 roku. Por. S. Heid, *Natale (festa di)*, NDPAC II 3423-3424.

dlitw do Boga za wstawiennictwem Maryi od IV wieku znalazła swoje miejsce w liturgicznych formułach Kościoła. Zaczęto wtedy obchodzić również uroczystość Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie¹¹⁶.

Z pewnością ta fraza ewangeliczna spowodowała, że pojawiły się tzw. „chajretyzmy”¹¹⁷, które stały się ważną częścią składową *Akatystu*. Inne zachęcające do radości teksty bardzo często występowały w formie kaznodziejskiej. W homiletyce maryjnej owe wykrzykniki wchodziły w zakres środków retorycznych. Stało się to widoczne w IV-V wieku.

Wcześniej Orygenes patrzył na kwestię pozdrowienia anielskiego okiem badacza i egzegety natchnionych ksiąg Biblii¹¹⁸. Zauważył on, że

Anioł pozdrowił Maryję nowym zwrotem, którego nie znalazłem w całym Piśmie Świętym, należy o nim powiedzieć kilka słów. Nie przypominam sobie, bym gdziekolwiek w Piśmie Świętym znalazł zwrot¹¹⁹: „Witaj, łaski pełna”, co po grecku znaczy *κεχαριτωμένη*. Nigdy tym zwrotem: „Witaj, łaski pełna” nie zwrócono się do żadnego z mężów, a zachowano go jedynie dla Maryi. Jeśliby Maryja знаła te słowa, gdyby zwrócono się już nimi przedtem do kogokolwiek, znała ona bowiem prawo, nie przełękaby się tych słów, które wydały się jej obce¹²⁰.

W wersjach łacińskich jako tłumaczenie *χαῖρε* spotyka się *gaude*, choć częściej stosowana jest forma pozdrowienia rzymskiego: *ave*¹²¹ lub *sa-*

¹¹⁶ Było obchodzone na Wschodzie od ok. IV wieku. Pierwsze liturgiczne wspomnienie zanotowano w *Chronicon Paschale* (624 roku). Na Zachodzie umieszczono obchody zwiastowania w Sakramentarzach Gelazjańskim i Gregoriańskim. Niedługo przed początkiem VII wieku na dzień święta wyznaczono na 25 marca. Por. E. Peretto, *Maria: II. Feste di Maria*, NDPAC II 3045.

¹¹⁷ Zwroty do opiewanej osoby, rozpoczynające się od słowa *χαῖρε* (‘raduj się!’).

¹¹⁸ W XII wieku uważano Orygenesza za doktora maryjnego. Zob. H. Crouzel, *Origene. Homélies sur Saint Luc*, Sch 87, Paris 1962, s. 12.

¹¹⁹ Podobna refleksja dotyczy Modlitwy Pańskiej. „Warto się potrudzić, żeby zbadać, czy gdzieś w tak zwanym Starym Testamencie jest modlitwa, w której by Bóg został nazywany «Ojcem», bo dotąd mimo usilnych poszukiwań, tego nie znaleźliśmy”, Orygenes, *De oratione* XXII,1, tł. W. Kania – H. Pietras, *Odpowiedź na Słowo*, Kraków 1993, s. 165.

¹²⁰ Orygenes, *Homiliae in Lucam* VI 7, tł. S. Kalinkowski, Orygenes, *Homilie o Ewangelii św. Łukasza*, PSP 36, Warszawa 1986, s. 46-47.

¹²¹ W łacińskich cytowaniach Łk 1,28 występuje „Ave”. Oprócz komentarzy do trzeciej Ewangelii pióra Ojców Łacińskich należy zwrócić uwagę na inne cytaty: Augustinus Hipponensis, *Sermones* 290, 291; Augustinus Hipponensis *Enchiridion de Fide, spe et*

*lve*¹²². Zarówno w tej tradycji, jak i syryjskiej, poprzez uzupełnienia np. o Łk 1,42 czy imię Najświętszej Dziewicy, słowa pozdrowienia anielskiego znajdowały dopełnienie¹²³. W ten sposób wskazywano, że to do niej była skierowana „Dobra Nowina”. To był powód, dla którego tłumaczono χαῖρε w kontekście wyrażenia „pełna łaski”. Zwracano uwagę na wspólny źródłosłów χαῖρε i κεχαριτωμένη¹²⁴.

U Ojców Kościoła widać wyraźną tendencję do uzupełniania formuł zaproszenia do radości w scenie zwiastowania z tytułami i przymiotami przypisywanymi Dziewicy. Formuła powitania równoznacznego z wykrzyknikiem χαῖρε stawiana była na początku zdania lub wersetu. To przede wszystkim autorzy z kręgu syryjsko-palestyńskiego chętniej i częściej przytaczali dosłowne brzmienie Łk 1,28 jako swego rodzaju refren o wydźwięku biblijnym i modlitewnym. Przykładem jest jedna z homilii Efrema Syryjczyka¹²⁵.

caritate 11; *Quodvultdeus, Sermo I de Symbolo* I 5; Hieronymus Stridonensis, *Epistula* 22, 38.

¹²² Por. M. Piłat Zuzankiewicz, *La estructura de chairetismo y polionimia en la tradición litúrgica y paralitúrgica mariana y sus huellas en la literatura religiosa hispana (siglos VII-XVII)*, „Il. Revista de Ciencias de las Religiones” 23 (2018) s. 240.

¹²³ W kręgu Kościoła syryjskiego do wezwania Maryi archaniola Gabriela dołączono słowa wypowiedane przez Elżbietę. Także jedna z koptyjskich inskrypcji (ostrakon) zawiera to zestawienie. Na Zachodzie zanotowano po raz pierwszy taką formułę w antyfonarzu papieża Grzegorza Wielkiego. Por. S.C. Napiórkowski – H. Paprocki, *Zdrowaś Maryjo*, EK XX 1326.

¹²⁴ Zob. Kochaniewicz, „*Ave, piena di Grazia*”, s. 342-343. Określenie „pełna łaski” u początków mariologii staje się jednym z podstawowych.

¹²⁵ Oto rozbudowana tego typu kompozycja, poprzedzająca końcową doksologię homilii: „Witaj, przystani najspokojniejsza [...]! Witaj, opiekunko pozostających w niebezpieczeństwie! Witaj, zmartwychwstanie praojca Adama! Witaj, miła wolności! Witaj, matko wszystkich! Witaj, źródło łaski i wszelkiej pociechy [...]! Witaj, schronienie w Jerozolimie! Witaj, tronie chwalebny naszego Stworzyciela! Witaj, najjaśniejszy blasku czasów! [...]. Witaj, słodka pociecho i obrońco nawróconych! Witaj, królowo i opiekunko mężów i kobiet! Witaj, najlepsza pośredniczko Boga i ludzi! Witaj, najskuteczniejsza pojednawczyni całego świata! Witaj, Pani nasza, dająca przymierze i pokój wiernym [...]! Witaj, chwało i radości kapłanów! Witaj, Panno pociecho osamotnionych! Witaj, Królowo mieszkańców nieba i Pani aniołów! Witaj, bramo niebieska i drabino dla wejścia wszystkich! Witaj, Ty otwierasz bramę do rajy niebios [...]! Witaj, Matko, żywicielko Chrystusa Syna Boga żywego! Witaj, nasza obrońco i chwało! Witaj, Ty nieogarnionego objęłaś w swym łonie i rękach! Witaj, Ty Chrystusa, dawcę życia, wychowałaś”, Ephraem Syrus, *De SS. Dei Genitricis Virginis laudibus* 5-6, tł. W. Kania, *Teksty o Matce Bożej I. Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, Beatam Meditent 1, Niepokalanów 1981, s. 71-72.

Inwokacja Maryi, oparta na słowach archanioła, stała się stałym elementem homilii maryjnych. Tak jest w pseudocyrylowym kazaniu, które rozpoczyna się od słów: „Witaj, Bogarodzico Maryjo, czcigodny świata całego klejnocie, światło, co nie gaśnie, korono dziewictwa, berło prawowiernej nauki, niezniszczalna świątynio, domie Nieogarnionego, Matko Dziewico! [...]”¹²⁶. Witaj, Tyś Nieskończonego w swym dziewiczym łonie nosiła!”¹²⁷. Cyryl Aleksandryjski stosuje podobne inwokacje w modlitwach¹²⁸. Należy dodać, że w V wieku autorzy greccy i łacińscy nader chętnie nawiązywali również do pozdrowienia Elżbiety¹²⁹.

Antypater z Bosry z kolei zwraca uwagę na to, że Służebnica Pańska została pozdrowiona w tak niezwykle sposób z powodu swojej świętości i Bożego macierzyństwa¹³⁰. Tak więc powodem niezwykłości pozdrowienia skierowanego do Dziewicy były nadprzyrodzone dary łaski, którymi została ona obdarzona: pełna łaski i Boże macierzyństwo. Tego typu interpretację znajdujemy już w pismach Chryzypa z Jerozolimy¹³¹.

Według Hezychiusza z Jerozolimy Maryja reprezentuje wszystkie kobiety, dlatego pozdrowienie anielskie wymazuje wszystkie ich boleści i ogłasza radość¹³². „Początkiem radości stało się od razu przesłanie, które skierował do Niej Gabriel”¹³³.

Atanazy Antiocheński w jednej z homilii przypominał: „«Bądź pozdrowiona [...]», ponieważ stałaś się dla nas drogą zbawienia, drogą ku niebu, miejscem odpoczynku, namiotem schronienia, w którym zamieszkał Pan”¹³⁴.

Radość związana ze zwiastowaniem była uwydatniana przez kaznodziejów, o czym świadczą pseudochryzostomowa homilia¹³⁵ i komentarz Seweriana z Gabali, w którym smutkowi Ewy przeciwstawia się radość

¹²⁶ Wprowadzona zostaje aluzja do Mt 21,9.

¹²⁷ Ps-Joannes Chrysostomus, *Homilia IV 1*, tł. Kania, *Teksty o Matce Bożej*, s. 101.

¹²⁸ Por. A. Läpple, *Maryja w wierze i życiu Kościoła*, Warszawa 1991, s. 60.

¹²⁹ Wymienia się Juwenkusa, Proklosa z Konstantynopola, Teodora z Ancyry, Ezychiusza z Jerozolimy i Bazylego z Seleucji.

¹³⁰ Por. Antypater Bosrensis, *Homilia in Joannem Prae cursorem 9*.

¹³¹ Zob. Chrysippus Hierosolymitanus, *Homilia in S. Mariam Deiparam 1*.

¹³² Hesychius Hierosolymitanus, *Homilia I de S. Maria Deipara*.

¹³³ Hesychius Hierosolymitanus, *Homilia I de S. Maria Deipara*. Hezychiusz odwołuje się do tekstów Starego Testamentu, które później staną się stałym punktem odniesienia dla kaznodziejów maryjnych: Wj 3,2; Pnp 2,1; Ml 3,11; Ez 44,1-2.

¹³⁴ Anastasius I Antiochenus, *Homilia I in annuntiationem S. Mariae 1*.

¹³⁵ Kazanie przypisywane Grzegorzowi z Nyssy.

Maryi, pozdrawianej jako „Błogosławiona”¹³⁶. Formuła zastosowana w kazaniu pochodzącym z *corpus pseudochrysostomicum*¹³⁷ to jedno z najstarszych świadectw tego rodzaju. Kaznodzieja zachęcał słuchaczy:

„Raduj się [Maryjo]”, od ciebie pochodzi Ten, który jest doskonały w godności i w którym jest pełnia bóstwa [...]. „Raduj się, Pan z Tobą”. [On jest] ze służebnicą Króla, z Niepokalaną Ten, który uświęca wszechświat, z Tą, która jest cała piękna, [On] najpiękniejszy spośród synów ludzkich, który chce zbawić człowieka uczynionego na swoje podobieństwo¹³⁸.

W tej homilii glosa do Łk 1,28 obejmuje aż dziewiętnaście sformułowań.

Duch Święty, źródło wszelkiego daru i łaski, obdarzył Maryję wszystkimi charyzmatami i napełnił ją radością¹³⁹, głosi jedna z homilii przypisywanych Atanazemu. Można w niej wskazać nawiązanie do Łk 1,28: „Bądź pozdrowiona, łaski pełna. Pan z tobą». Wstaw się za nami, Pani i Władczyni, Królowo i Matko Boża, gdyż z nas pochodzisz: Ty, i zrodzony z Ciebie nasz Wcielony Bóg”¹⁴⁰.

Odwołując się do tekstu łacińskiego pozdrowienia anielskiego, pomijano w pewnym stopniu jego niezwykłość, tak wyraźną dla autorów greckich, oraz wyraźne zaproszenie do radości¹⁴¹. Pojawiały się jednak inne akcenty. Ambroży, wyjaśniając w komentarzu do trzeciej Ewangelii scenę zwiastowania (Łk 1,26-38), zwrócił uwagę, że Maryja, pomimo wybrania przez samego Boga na matkę Jego Syna nadal nazywa siebie „służebnicą Pańską”. Pokornie przyjmuje swoje wybranie, mając świadomość tego, iż jest tylko człowiekiem, nie domaga się w zamian żadnego przywileju. Ta właśnie postawa zostanie zalecona do naśladowania. Mediolańczyk zaakcentował postawę Maryi, która „sama była we wnętrzu domu, gdzie żaden mężczyzna nie mógł Jej zobaczyć; tylko Anioł mógł Ją znaleźć [...]”. Ogarnęło Ją zdziwienie, skoro usłyszała

¹³⁶ Por. Severianus, *De mundi creatione* VI, 9; Ps-Joannes Chrysostomus, *Homilia de legislatore* 7.

¹³⁷ Homilia przypisywana jest Grzegorzowi z Nyssy.

¹³⁸ Ps-Joannes Chrysostomus, *Homilia in Annuntiationem S. Mariae*.

¹³⁹ Por. Ps-Athanasius, *Homilia in annuntiationem Deiparae* 9.

¹⁴⁰ Ps-Athanasius, *Homilia in annuntiationem Deiparae*, tł. R. Scherschel, *Różaniec – modlitwa Jezusowa Zachodu*, Poznań 1988, s. 53.

¹⁴¹ Nie oddawało tego rzymskie pozdrowienie *Ave* lub *Salve*.

nowy sposób pozdrowienia, a którym nigdy nie czytała i o którym nigdy nie wiedziała”¹⁴².

Dla św. Augustyna z Hippony słowa skierowane do Maryi¹⁴³ stanowią syntezę łask przez nią otrzymanych¹⁴⁴, a dzięki jej postawie także prawdę o zbawieniu całej ludzkości¹⁴⁵.

Syntezę słów Gabriela można odnaleźć u innego autora łacińskiego – Piotra Chryzologa. Biskup Rawenny głosił: „«Bądź pozdrowiona, łaski pełna, Pan z Tobą». «Bądź pozdrowiona», to znaczy przyjmij. Co? Dary łaski, a nie dar dziewictwa. «Bądź pozdrowiona, łaski pełna». Oto łaska, która dała chwałę niebiosom [...] [tę], którą przyniósł anioł”¹⁴⁶.

Słowa pozdrowienia anielskiego wskazują na fakt ugruntowania łaski i tajemnicy, która dokonywała się w Maryi. Tak ujmował to Sofroniusz z Jerozolimy: „«Bądź pozdrowiona, pełna łaski», ponieważ jesteś nią napęlniona bardziej niż jakiegokolwiek stworzenie. Poznałem i wiem o powodzie radości i łaski, które są w Tobie”¹⁴⁷. Patriarcha Jerozolimy w usta archanioła Gabriela włożył słowa określające Najświętszą Dziewicę jako „matkę nadprzyrodzonej radości”¹⁴⁸, by zapytać: „Cóż może być bardziej wzniosłe nad tę radość?”¹⁴⁹.

Kaznodzieje przytaczali słowa anioła, zwracając się w modlitewnym uniesieniu do Maryi. Z czasem figura retoryczna prozopopei stała się powtarzaną chętnie modlitwą. Wielokrotnie powtarzane *χαίρε* stanowiło stałą część składową bizantyjskich hymnów. Tym zawołaniem zaczerpniętym z Biblii, zarówno kaznodzieje, jak i hymnografowie starali się ukazać miejsce Maryi w Bożym planie zbawienia¹⁵⁰. Łk 1,28 był właśnie takim pierw-

¹⁴² Ambrosius Mediolanensis, *Expositionis Evangelii secundum Lucam* II 8-9, tł. W. Szoldrski, PSP 16, Warszawa 1977, s. 52.

¹⁴³ U Hipponczyka znaleźć można następujące sformułowanie: „Przybył anioł Gabriel do czystej Dziewicy i rzekł do Niej: «Bądź pozdrowiona, pełna łaski» [...]. Przestraszyła się anielskiego pozdrowienia, usłyszała o tajemnicy i rozpoczęła rozmowę”, Augustinus, *Sermo Caillau-St-Yves* 2, 29.

¹⁴⁴ Por. Augustinus, *Sermo* 290, 5.

¹⁴⁵ Por. Augustinus, *Sermo* 291, 6. Cytat Łk 1,28 zamyka to kazanie.

¹⁴⁶ Petrus Chrysologus, *Sermo* 143,4, cyt. za: B. Kochaniewicz, *Tajemnica Wcielenia w mowach św. Piotra Chryzologa*, VoxP 38-39 (2000) s. 296.

¹⁴⁷ Sophronius Hierosolymitanus, *Homilia in annuntiationem Deiparae* 19, tł. Kania, *Teksty o Matce Bożej*, s. 125.

¹⁴⁸ Sophronius Hierosolymitanus, *Homilia in annuntiationem Deiparae* 16, tł. Kania, *Teksty o Matce Bożej*, s. 122.

¹⁴⁹ Sophronius Hierosolymitanus, *Homilia in annuntiationem Deiparae* 21, tł. Kania, *Teksty o Matce Bożej*, s. 125.

¹⁵⁰ Por. Kochaniewicz, „*Ave, piena di grazia*”, s. 345.

szorzonym tworzywem biblijnym, do którego dodawano inne wyrażenia związane ze Starym i Nowym Testamentem. Egzegeza Ojców Kościoła dotycząca tekstu Łukasowego wpisuje się w tę perspektywę.

4. Zakończenie

Graffiti w Nazarecie, odnoszące się do Maryi czy stanowiące konkretny dowód nawiedzania miejsca zwiastowania, nie powstały samoistnie. To przejawy pobożności, którym towarzyszyła refleksja Kościoła i modlitwa wierzących. Nie można więc oderwać tych materialnych dokumentów od kontekstu historyczno-teologicznego. Przez to ich wymowa staje się jaśniejsza i bogatsza. Materialne ślady tego, co można nazwać *sensus fidelium* i mariologii oficjalnej (spekulatywnej i katechetycznej). Interpretowany w świetle Łk 1,28 *graffito* XE MAPIA zawiera imię Maryi, potwierdzając wcześniejszy kult niż świadectwo anonimowego pielgrzyma z Piacenzy. To ważny dowód na to, że kult Matki Bożej nie był wyłącznie uzależniony od Soboru Efeskiego. We współczesnych badaniach wprowadzono uproszczenia o charakterze chronologicznym i naukowym, jak również umowną periodyzację rozwoju mariologii. Pobożność ludowa, widoczna od początku w sanktuariach palestyńskich, wykraczała poza te sztywne ramy. Spojrzenie na refleksję Ojców Kościoła dotyczącą pierwszych słów pozdrowienia anielskiego pozwoliło odkryć jej niezwykle głęboką i bogaty kontekst duchowo-modlitewny. Dla starożytnego Kościoła inwokacja χαίρε, Μαρία nie była jedynie słowami powitania, lecz także zaproszeniem do radości, wskazywały na pełnię czasów i dokonując się zbawienie.

XE MAPIA. The Graffito from the Grotto of the Annunciation in the Historical and Theological Context

(summary)

The article presents the history of the Grotto of the Annunciation from the earliest manifestations of the cult. We then focus on the meaning of the graffito XE MAPIA from Nazareth. The documentation concerning the inscription in question was examined. Thanks to the graffiti you can see the peculiar Christian memory concerning the person of the Virgin Mary and the annunciation. The grotto of the Annunciation underwent many changes over the centuries. Numerous architectural elements that are part of these older buildings were discovered out of position, showing religious symbols and graffiti, among which a special value assumes the graffito „Hail Mary”. In reality, it is a sure historical document of the Marian cult before the council of Ephesus of the slightly later context. In

the first centuries of the Church, the words of the angelic greeting were reread in different perspectives, revealing a multiplicity of interpretative nuances. They are not just a simple greeting, but an invitation to joy, then they announce the newness of the times and the new saving economy. The same words become prayer addressed to Mary and are connected with the various Marian titles and liturgical expressions.

Keywords: Nazareth; Annunciation; $\overline{\text{XE}}$ MAPIA; Hail Mary; Luke 1:28; Patristic Mariology; Grotto of the Annunciation

$\overline{\text{XE}}$ MAPIA. *Graffito z Groty Zwiastowania* w kontekście historyczno-teologicznym

(streszczenie)

W artykule zostaje przedstawiona historia kultu miejsca zwiastowania, poczynając od pierwszych jego przejawów. Kolejna część opracowania skupia się na znaczeniu graffito $\overline{\text{XE}}$ MAPIA. Wzięto pod uwagę dokumentację odnoszącą się do analizowanej inskrypcji. Dzięki analizowanemu graffito można prześledzić pobożność chrześcijańską odnoszącą się do osoby Dziewicy Maryi i tajemnicy zwiastowania. Analizowany dokument epigraficzny jest pewnym dowodem historycznym na kult maryjny w Nazarecie przed Soborem Efeskim lub krótko po nim. W pierwszych wiekach Kościoła słowa Łk 1,28 były odczytywane w różnych perspektywach, ujawniając różnorodność odcieni interpretacyjnych. „Witaj, Maryjo” nie było tylko zwykłym pozdrowieniem, lecz zaproszeniem do radości, objawieniem pełni czasów i dzieła zbawienia. Te same słowa stają się modlitwą kierowaną ku Maryi i wiążą się z jej tytułami oraz praktykami liturgicznymi.

Słowa kluczowe: Nazaret; zwiastowanie; $\overline{\text{XE}}$ MAPIA; pozdrowienie anielskie; Łk 1,28; mariologia patrystyczna; Grota Zwiastowania

Bibliografia

Źródła

- Ambrosius Mediolanensis, *Expositionis Evangelii secundum Lucam*, Opera Omnia di Sant’Ambrogio 11/1, red. G. Coppa, Milano – Roma 1978, tł. S. Pieszczocho, Św. Ambroży, *Wykład Ewangelii według św. Łukasza*, POK 26, Poznań 1970.
- Anastasius I Antiochenus, *Homilia I in annuntiationem S. Mariae*, PG 89, 1376-1385.
- Antipater Bosrensis, *Homilia in Joannem Praecursorem*, PG 85, 1763-1776.
- Antipater Bosrensis, *Homilia in SS. Deiparae annuntiationem*, PG 85, 1176-1792.
- Apokryfy Nowego Testamentu*, t. 1/1, cz. 1-2: *Ewangelie*, opr. M. Starowieyski, Kraków 2003.
- Ps-Athanasius, *Sermo in annuntiationem Deiparae*, PG 28, 917-940.

- Ps-Augustinus, *Sermones Caillau-St-Yves 1-2*, ed. A. Hamman, PLS 2, 248-293, Parisiis 1961.
- Augustinus Hipponensis, *Sermones (273-340/A)*, ed. M. Recchia, *Discorsi (273-340/A)*, NBA 33, Roma 1986.
- Baldi D., *Enchiridion Locorum Sanctorum. Documenta S. Evangelii Loca Respicientia*, Jerusalem 1982.
- Chrysippus Hierosolymitanus, *Homilia in S. Mariam Deiparam*, ed. M. Jugie, PO 19/3, Paris 1926, s. 336-343.
- Constitutiones Apostolicae*, PG 1, 557A-1155B.
- Cyrillus Alexandrinus, *Homilia IV*, PG 77, 991-996, tł. W. Kania, *Teksty o Matce Bożej 1. Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, Beatam Me dicent 1, Niepokalanów 1981, s. 101-104.
- Ephraem Syrus, *De SS. Dei Genitricis Virginis laudibus*, ed. J.S. Assemani, *Sancti Patris nostri Ephraem Syri Opera omnia*, t. 3, Roma 1746, s. 575-577, tł. W. Kania, *Teksty o Matce Bożej 1. Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, Beatam Me dicent 1, Niepokalanów 1981, s. 69-72.
- Epiphanius, *Adversus haereses (Panarion) (1-33)*, ed. K. Holl, GCS 25, Leipzig 1915, s. 162-464, tł. M. Gilski, Epifaniusz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1-33. Tekst grecki i polski*, Kraków 2015.
- Epiphanius Monachus, *De vita Beatae Virginis*, PG 120, 185A-216B.
- Eusebius, *Historia ecclesiastica*, tł. A. Lisiecki – A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, ŻMT 70, Kraków 2013.
- Evangelia Apocrypha*, ed. K. de Tischendorf, Lipsiae 1876.
- Hesychius Hierosolymitanus, *Homilia I de S. Maria Deipara*, PG 93, 1453-1460.
- Hieronimus, *Epistulae*, tł. J. Czuj, Hieronim ze Strydonu, *Listy*, t. 1-5, opr. H. Pietras – M. Ożóg, ŻMT 54, 55, 61, 63, 68, Kraków 2010-2013.
- Irenaeus, *Adversus haereses*, t. 5, ed. A. Rousseau – L. Doutreleau – B. Hemmerdinger – Ch. Mercier, SCH 152-153, Paris 1969.
- Itineraria et alia geographica*, ed. P. Geyer, CCL 175, Turnholti 1965, tł. P. Iwaszkiewicz, *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, wstęp M. Starowieyski, OŻ 13, Kraków 1994.
- Iustinus, *Dialogus cum Iudaeo Tryphone*, ed. J.C.Th. Otto, w: *Corpus Apologetarum Christianorum saeculi secundi*, t. 1/2, Wiesbaden 1969, tł. L. Misiarczyk, Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, Warszawa 2012, s. 159-318.
- Ps-Joannes Chrysostomus, *Homilia de legislatore*, PG 56, 398-410.
- Ps-Johannes Chrysostomus, *Homilia in annuntiationem Deiparae*, PG 62, 763-774.
- Origenes, *De oratione*, ed. P. Koetschau, GCS 3, Leipzig 1899, s. 295-403, tł. W. Kania – H. Pietras, Orygenes, *O modlitwie*, w: *Odpowiedź na Słowo. Najstarsi mistrzowie chrześcijańskiej modlitwy*, Kraków 1993, s. 101-240.

- Origenes, *Homiliae in Lucam*, ed. H. Crouzel – F. Fournier – P. Perichon, SC 87, Paris 1962, tł. S. Kalinkowski, Orygenes, *Homilie o Ewangeliu św. Łukasza*, PSP 36, Warszawa 1986.
- Petrus Chrysologus, *Sermones*, ed. A. Olivar – G. Banterle – R. Benericetti – G. Biffi – G. Scime – C. Truzzi, San Pietro Crisologo, *Sermoni*, Opere di San Pietro Crisologo. Scrittori dell'Area Sant'ambrosiana 1-3, Milano – Roma 1996-1997.
- Severianus, *De mundi creatione*, PG 56, 483-498.
- Sophronius Hierosolymitanus, *In annuntiationem Deiparae*, PG 87, 3217-3288, tł. W. Kania, *Teksty o Matce Bożej I. Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, Beatam Me dicent 1, Niepokalanów 1981, s. 117-141.
- Victorinus Pætovionensis, *De fabrica mundi*, ed. J. Haussleiter, CSEL 49, Wien 1916, s. 3-9.

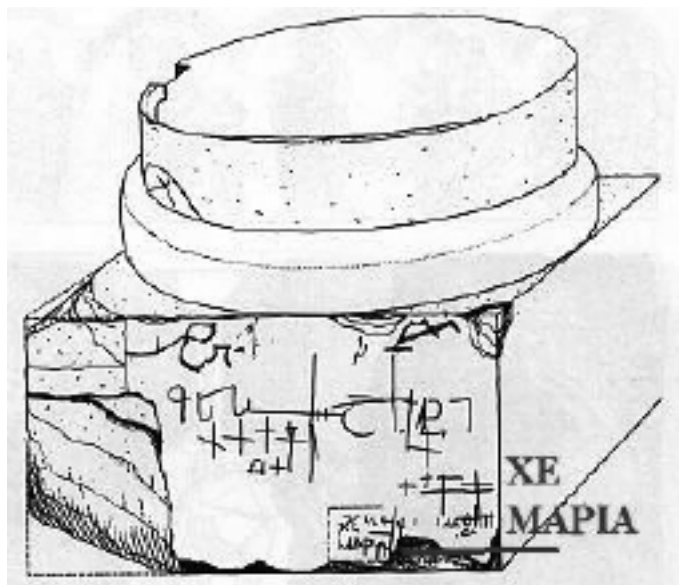
Opracowania

- Alliata E. et al., *Nazaret (W Miejscach Świętych)*, tł. M.C. Paczkowski, Jerusalem 1995.
- Alliata E., *Il luogo dell'Annunciazione a Nazareth*, w: A. Strus, *Maria nella sua terra*, Cremisan-Bethlehem 1989, s. 25-33.
- Andaloro M. – Romano S., *La pittura medievale a Roma (312-1431)*, t. 1: *L'Orizzonte tardoantico e le nuove immagini (312-468)*, Milano 2006.
- Bagatti B., *Excavations in Nazareth*, t. 1: *From the beginning to the XII century*, Collectio Maior SBF 17, tł. E. Hoade, Jerusalem 1969.
- Bagatti B., *I „Parenti del Signore” a Nazareth (secc. I-III)*, „Bulletin d'Études Orientales” 7 (1965-1966) s. 259-264.
- Ben-Dov M., *Historical Atlas of Jerusalem*, New York – London 2002.
- Briand J., *La Chiesa primitiva nei ricordi di Nazaret*, Jerusalem 1987.
- Bulas R., *Chrześcijańskie itineraria do Miejsc Świętych od II do VIII wieku*, „Vox Patrum” 57 (2012) s. 77-91.
- Bibliotheca Sanctorum*, t. 12, red. F. Caraffa – G. Morelli, Roma 1969.
- Chrupcała L.D., *Nazaret. Kwiat Galilei*, Kraków 2005.
- Chrupcała L.D., *Il vangelo di Luca. Analisi sintattica*, Analecta SBF 86, Jerusalem 2018.
- Corbo V.C., *La chiesa-sinagoga dell'Annunziata a Nazaret*, „Liber Annuus SBF” 37 (1987) s. 333-348.
- Nuovo Dizionario di Mariologia*, red. S. De Fiores – S. Meo, Milano 1986.
- Gila A., *Antiche omelie sull'Annunciazione*, „Theotokos Ricerche interdisciplinari di Mariologia 2 (1996) s. 333-410.
- Gotia I., *L'Annunciazione/Incarnazione come „Porta della Salvezza”. Fondamenti teologici e iconografici antichi*, „Studi sull'Oriente Cristiano” 17 (2013) s. 73-165.
- Hurtado L.W., *The Earliest Christian Artifacts. Manuscripts and Christian Origins*, Grand Rapids 2006.

- Hurtado L.W., *The Origin of the Nomina Sacra: A Proposal*, „Journal of Biblical Literature” 117/4 (1998) s. 655-673.
- Kasprzak D., *Maryja w nauczaniu Kościoła epoki patrystycznej*, w: *Duc in Altum 5: Matka Pana w katechezie. Materiały z XXX Sympozjum Katechetycznego Międzyzakonnego Wyższego Instytutu Katechetycznego Krakowie (11 marca 2006 r.)*, red. A.E. Klich, Kraków 2006, s. 137-167.
- Klawek A., *Ave Maria*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4/1-2 (1951) s. 25-37.
- Kochaniewicz B., *Tajemnica Wcielenia w mowach św. Piotra Chryzologa*, „Vox Patrum” 38-39 (2000) s. 293-321.
- Kozyra J., *Matka Boża w pierwotnej tradycji apostolskiej Nowego Testamentu*, w: *Matka Boża w ludzie Bożym*, red. J. Górecki, Katowice 2005, s. 47-53.
- Lampe G.W.H., *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1976.
- Läpple A., *Maryja w wierze i życiu Kościoła*, Warszawa 1991.
- Loffreda S., *La casa della Vergine a Nazaret*, „Liber Annuus SBF” 36 (1986) s. 211-234.
- Loska T., *Palestyna – kraj Jezusa. Historyczne korzenie naszej wiary*, Kraków 1993.
- MacMullen R., *The Second Church. Popular Christianity A.D. 200–400*, Writings from the Greco-Roman World Supplements 1, Atlanta 2009.
- Massara F.P., *Annunciazione*, w: *Temì di Iconografia Paleocristiana*, red. F. Bisconti, Sussidi allo Studio delle Antichità Cristiane 13, Città del Vaticano 2000, s. 111-113.
- Mazzei B., *Il cubicolo dell’Annunciazione nelle catacombe di Priscilla. Nuove osservazioni alla luce dei recenti restauri*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 75 (1999) s. 233-280.
- Meyers E.M. – Strange J.F., *Archaeology. The Rabbis, and Early Christianity*, London 1981.
- Mori E.G., *Annunciazione del Signore*, w: *Nuovo Dizionario di Mariologia*, red. S. De Fiores – S. Meo, Milano 1986, s. 71-78.
- Muzj M.G., *L’iconografia dell’Annunciazione*, „Theotokos. Rivista interdisciplinare di mariologia” 4/2 (1996) s. 477-509.
- Napiórkowski S.C. – Paprocki H., *Zdrowaś Maryjo*, EK XX 1326.
- Paczkowski M.C., *Ojczyzna Niepokalanej*, „Ziemia Święta” 41 (2004) s. 10-11.
- Piłat Zuzankiewicz M., *La estructura de chairetismo y polionimia en la tradición litúrgica y paralitúrgica mariana y sus huellas en la literatura religiosa hispana (siglos VII-XVII)*, „Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones” 23 (2018) s. 239-262.
- Potterie de la I., *L’annuncio a Maria (Lc 1, 26-38)*, „Parola Spirito e Vita” 6 (1982) s. 55-73.
- Reynolds B., *Gateway to Heaven. Marian Doctrine and Devotion, Image and Typology in the Patristic and Medieval Periods*, t. 1: *Doctrine and Devotion*, New York 2012.
- Ricco A., *Il primo edificio di culto presso il luogo venerato dell’Annunciazione a Nazaret (340 d.C. ca.): Riesame della cronologia delle fasi e rilettura di alcuni graffiti (IV-V sec. d.C.)*, w: *Holy Land. Archaeology on Either Side: Archaeological Essays in Honour of Eugenio Alliata ofm*, red. A. Coniglio – A. Ricco, Collectio Maior 57, Milano 2020, s. 337-366.

- Ryan J.J., *From the Passion to the Church of the Holy Sepulchre. Memories of Jesus in Place, Pilgrimage, and Early Holy Sites Over the First Three Centuries*, London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney 2021.
- Rzepka Ł., *Raduj się Mario – „Pozdrowienie Anielskie” na nowo odczytane*, w: *Ortodoksja – ortopraksja. Między teoretycznym a praktycznym wymiarem teologii*, red. Ł. Rzepka – A. Małek, Kraków 2016, s. 57-78.
- Sobieraj A., *Chaire kecharitomene. Mariologiczna perspektywa tajemnicy radości*, „*Salvatoris Mater*” 12/3-4 (2010) s. 83-103.
- Starowieyski M., *Mariologia Orygenes*, w: *Orygenes, Homilie o Ewangelii św. Łukasza*, PSP 36, Warszawa 1986, s. 7-29.
- Starowieyski M., *Kulturotwórcza rola Apokryfów*, „*Warszawskie Studia Teologiczne*” (nr specjalny 2017) s. 12-24.
- Taylor J.E., *Christians and the Holy Places. The Myth of Jewish-Christian Origins*, Oxford 1993.
- Testa E., *Il targum di Is 55,1-13 scoperto a Nazareth e la teologia sui pozzi dell’acqua viva*, „*Liber Annus SBF*” 17 (1967) s. 259-289.
- Testa E., *Le grotte mistiche dei Nazareni e i loro riti battesimali*, „*Liber Annus SBF*” 12 (1961-1962) s. 5-45.
- Testa E., *Nazareth giudeo-cristiana. Riti, iscrizioni, simboli*, Jerusalem 1969.
- Tronina A., *Jeszcze o imieniu Maria(m)*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 43 (1990) s. 127-130.
- Wronikowska B., *Picturae Sacrae. Motywy ikonograficzne malowideł przedkonstantyńskich w chrześcijańskich katakumbach Rzymu*, Lublin 1990.

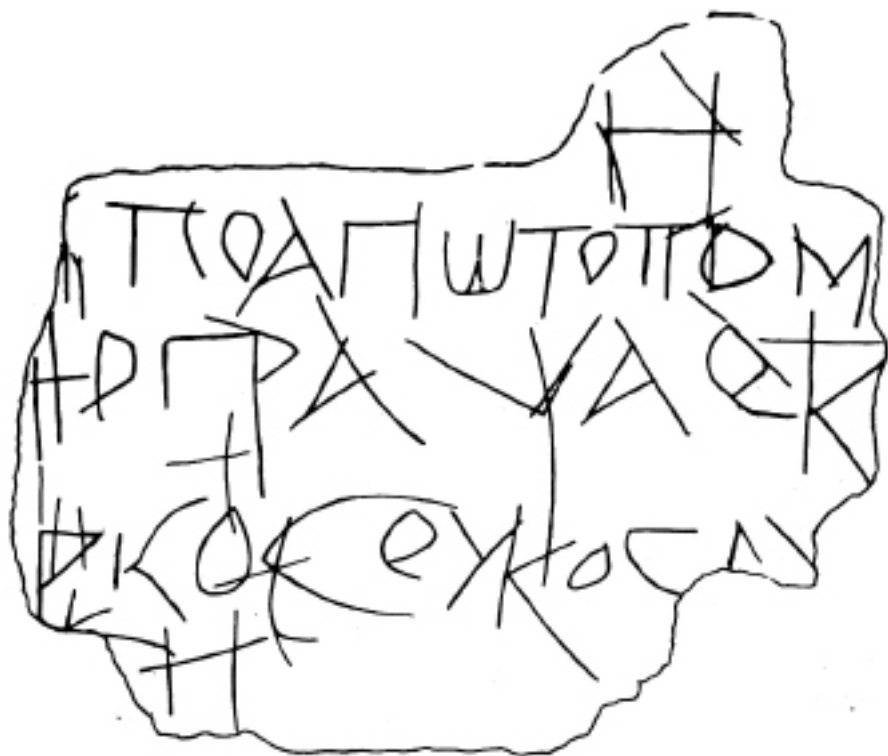
Aneks

Baza kolumny pokryta graffiti (arch. SBF).

Graffito „Zdrowaś Maryjo” (arch. SBF).

„Na świętym miejscu M[aryi]... Napisałem” (arch. SBF).